

جایگاه آثار اندیشمندان امامی مکی در گسترش فضای علمی در مکه در قرن ۱۱ و ۱۲ هجری

نعمت‌الله صفری فروشانی*

عمار ابوطالبی**

چکیده

در پژوهش پیرامون حیات علمی اندیشمندان امامی مقیم، نزیل یا مجاور بیت‌الله، آثار مکتوب و غیرمکتوب ایشان در مکه جلب توجه می‌نماید. تألیف و استنساخ کتاب، تجدید بنای کعبه، اجازه‌های فقهی و روایی، مقابله، تصحیح و قرائت بسیاری از کتاب‌های فقهی و حدیثی امامیه در مکه و جلسات و محافل علمی ایشان که مشتاقان فراگیری علوم اهل بیت علیهم‌السلام را به مکه می‌کشانده، عمق حضور عالمان مکتب اهل بیت علیهم‌السلام در این شهر را روشن خواهد نمود. قرن یازدهم شاهد بیشترین حضور علمی و عملی عالمان امامی در مکه است. برخی از این اندیشمندان در مکه جایگاه رفیعی داشته‌اند تا جایی که کتاب‌هایی که توسط مخالفان در گذشته و حال پیرامون اعلام مکی نوشته شده از ایشان نام برده‌اند.

واژگان کلیدی

امامیه، مکه، شیعیان مکی، سید نورالدین علی موسوی عاملی، اندیشمندان امامی.

emam.history@gmail.com

ab.ammar1376@chmail.ir

تاریخ پذیرش: ۹۳/۰۳/۲۱

*. دانشیار جامعه المصطفی العالمیه.

** . دانشجوی دکتری شیعه‌شناسی دانشگاه ادیان و مذاهب.

تاریخ دریافت: ۹۲/۱۰/۱۰

طرح مسئله

علماء امامیه علاوه بر احترام و اهمیاتی که برای اعتاب مقدسه قائل هستند همانند سایر مسلمانان به حرم الهی نیز توجه داشته و با وجود مشکلات و تنگناهای فراوان، بخشی از جامعه علمی آن شهر را نیز تشکیل می‌دادند.

پژوهش حاضر با بررسی کتاب‌های تاریخ مکه، سفرنامه‌ها و نیز تتبع در کتاب‌های تراجم و رجال درصدد شناخت جایگاه عالمان امامی مذهب در مکه و بررسی و گونه‌شناسی آثار علمی بر جای مانده از آنان در ادواری از تاریخ است.

بیشتر کتاب‌ها و مقالات پیرامون تاریخ و رجال مکه از منظر اهل سنت نگاشته شده و کمتر کتاب یا مقاله‌ای را می‌توان یافت که با نگاه شیعی به این موضوعات پرداخته باشد.

پیشینه

در سال‌های اخیر تک‌نگاری‌هایی در خصوص ارتباط تشیع و مکه به چاپ رسیده اما هنوز زوایای زیادی از این موضوع ناشناخته مانده است. در مقاله‌های تاریخ تشیع در مکه، مدینه و جبل عامل نوشته مارکو سلتی و دانشمندان و کتاب‌های شیعه در مکه در قرن یازدهم به قلم حسین واثقی و حجاج شیعی در دوره صفوی نوشته رسول جعفریان خیلی مختصر به حضور دانشمندان شیعه در مکه و محدودتر به آثار آنها یا کتاب‌های شیعه در مکه پرداخته شده است.

واثقی در *التراث المکی* تلاش کرده هر اثر علمی مکتوب از عالمان شیعه را که به‌نوعی با مکه مرتبط است جمع‌آوری نماید. هرچند در این نوشتار از این کتاب بهره زیادی برده‌ایم اما نویسنده علی‌رغم این تلاش در خور مواردی را از قلم انداخته است. ضمن اینکه آثار عالمان مکی و غیرمکی را تفکیک نکرده و نسبت به تحلیل و یا گونه‌شناسی این آثار نیز اقدامی نشده. جعفریان نیز در کاوش‌های تازه در باب روزگار صفوی، و جلد دوم کتاب *صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست* بسیار مختصر راجع به علمای شیعه در مکه مطالبی آورده است.

مفهوم‌شناسی

اندیشمند مکی (عالم مکی)

در این نوشتار کسانی را که در کتاب‌های تراجم و تاریخ در زمره اندیشمندان و یا اعیان امامی شمرده شده و در مکه حیات علمی داشته‌اند عالم مکی به حساب آورده‌ایم. از این‌رو عالمانی که

برای سفرهای زیارتی به مکه رفته‌اند یا کسانی که در مکه فوت کرده، اما در این شهر حیات علمی نداشته‌اند در حیطة این پژوهش نخواهند بود.

معرفی اندیشمندان متولد مکه که حیات علمی ایشان در مکه نبوده هرچند نشان‌دهنده حضور خانواده‌های شیعی در مکه است اما در موضوع این نوشتار نمی‌گنجد.

عالمانی که متولد مکه نیستند، تنها در صورتی که نزیل یا مجاور یا مقیم این شهر بوده باشند به آنها عنوان مکی اطلاق می‌شود.

مقیم، مجاور، نزیل

سکونت در هر شهری به سه صورت ممکن است:

۱. اقامت: کسی شهری را مسکن و موطن خود قرار دهد که به او «مقیم» گویند. فیومی (۷۷۰ ق) می‌گوید: اقام بالموضع: اتخذہ وطناً فهو مقيم^۱ و يعبر بالاقامة عن الدوام.^۲ چنین شخصی تا آخر عمر در این شهر اقامت خواهد داشت و آن را وطن خویش قرار داده است.

۲. مجاورت: اینکه انسان در شهر دیگری غیر از موطن خویش مدت قابل توجهی ساکن شود اما آنجا را وطن خود قرار ندهد که این نوع از سکونت غیر از اقامت است، که به آن «مجاورت» گویند. طریحی (۱۰۸۷ ق) می‌گوید: ... و جاورته مجاورة ...: اذا لاصقته في المسکن.^۳ مصطفوی (۱۴۲۶ ق) نیز معتقد است: الجار و المجاور: باعتبار الميل الى شيء واختيار قرب السكنى فيه الا ان المجاورة تدل على استدامة الميل والمجاور.^۴

۳. نزیل: در این حالت مدت سکونت کوتاه‌تر از مجاورت است، درواقع بیش از طول مدت اقامت مسافر و کمتر از اقامت مجاور که به آن «نزیل» می‌گویند. مصطفوی و ابن‌منظور می‌گویند: النزیل: الضیف.^۵

ما همواره عالمانی از شیعه را داشته‌ایم که به یکی از این سه صورت در مکه سکونت داشته‌اند. عده‌ای که آنها را «نزیل» یا «مجاور» یا «مقیم» مکه می‌خوانده‌اند. البته لازم به ذکر

۱. فیومی، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۲۵۰.

۲. راغب اصفهانی، مفردات ألفاظ القرآن، ص ۶۹۳.

۳. طریحی، مجمع البحرین، ج ۳، ص ۲۵۰.

۴. مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۲، ص ۱۴۱.

۵. همان، ص ۸۶؛ ابن‌منظور، لسان العرب، ج ۱۱، ص ۶۵۸.

است گاهی تفکیک دقیقی بین معانی این سه اصطلاح نشده است و افرادی را، هم نزیل گفته اند و هم مجاور! مطلب مهم آن است که یکی از این سه اصطلاح بر برخی از عالمان شیعه اطلاق شده است و این برای اثبات حضور ایشان در مکه کفایت می‌کند.

وضعیت علم و افتاء در مکه در قرن ۱۱ و ۱۲

وضعیت علمی مکه

در قرن دهم و با گسترش فتوحات عثمانی‌ها و شمول نفوذشان در حرمین، بار دیگر باب هجرت به مکه باز شد و راه رسیدن به مکه از نقاط مختلف جهان اسلام در مقایسه با دوره قبل بیشتر فراهم گشت. در این وقت، مجاوران زیادتر شدند و البته عالمانی هم بودند که در پی کسب مجاورت بیت‌الله الحرام بوده و علاقه‌مند بودند تا دانش خویش را در آنجا بگسترند. این دسته بودند که کار تعلیم را در این شهر در اوائل دوره عثمانی رونق بخشیدند و توانستند در مشارکت با علمایی که از اهالی مکه بودند، نام خاندان‌های تازه‌ای را به خاندان‌های اهل علم پیشین بیفزایند.^۱ از جمله خاندان‌هایی که در این دوره شهرت یافتند می‌توان به این موارد اشاره کرد: آل طبری، آل ظهیره، آل فاکهی، آل عیدروس، آل عطاس، آل شیخان، آل مرشدی، آل منوفی، آل سنجار، آل زرعه، آل مفتی، آل علان، آل بادشاه، آل عتاقی، آل بصری، آل عجیمی، آل قلعی، آل بافضل و آل زمزمی.^۲

در این دوره، عثمانی‌ها تا حدودی به کار تعلیم توجه نشان می‌دادند. آنان چهار مدرسه را تأسیس کردند تا علمای مکه در آنها به تدریس فقه بپردازند.^۳

وضعیت فتوا و قضا

کار افتاء در مکه با تأیید دولت عثمانی در اختیار شماری از خاندان‌های مکی بود (آل طبری و آل ظهیره)؛ برخلاف قضا که در اختیار خود عثمانی‌ها بود تا از طریق آن بتوانند به طور مستقیم در حکومت شهر مداخله کنند. هر کدام از مذاهب چهارگانه مفتی اختصاصی داشتند.^۴

۱. ابنتام، مکه المکرمه من بدایة الحكم العثماني الى نهاية القرن العاشر الهجري، ص ۲۱۴ - ۲۰۸؛ سباعی،

تاریخ مکه، ص ۵۵۲.

۲. مرداد، المختصر من کتاب نشر النور والزهر فی تراجم افاضل مکه، ص ۵۲۰ - ۳۷.

۳. ابنتام، مکه المکرمه من بدایة الحكم العثماني الى نهاية القرن العاشر الهجري، ص ۲۵۶ - ۲۵۰.

۴. طبری، الأرج المسکی فی التاريخ المکی، ص ۱۹۱ - ۱۸۸.

مکتوبات امامی در مکه

اندیشمندان شیعی هیچ‌گاه از تعلیم و تعلم و یا تألیف و استنساخ کتب غفلت نکرده و در سفر و حضر به این مهم اشتغال داشته‌اند؛ کتاب‌های نگارش یافته در طول سفر حج، خود شاهدهی بر این مدعاست.^۱

از موضوعات قابل بررسی در تاریخ حضور ایشان در مکه، تألیف یا استنساخ کتاب در این شهر است. واثقی در *التراث المکی* کتاب‌ها و اجازاتی را که به‌نوعی با مکه در ارتباط هستند جمع‌آوری کرده است. وی ۲۹۶ کتاب استنساخ شده و ۱۲۰ کتاب را که در این شهر تألیف شده‌اند ذکر می‌کند که البته تنها برخی از این کتاب‌ها توسط اندیشمندان مکی نگارش شده است. برخی اندیشمندانی که در این مقاله به آنها پرداخته خواهد شد، بخشی از حیات علمی خویش را خارج مکه گذرانده‌اند از این‌رو تنها به آثاری از آنها اشاره می‌کنیم که در مکه به نگارش درآمده باشد.

در دوره زمانی مورد پژوهش، مجموعاً ۸۱ عنوان کتاب توسط ۲۱ نفر از اندیشمندان امامی مقیم، نزیل یا مجاور مکه تألیف یا استنساخ شده است.

یکی از موضوعاتی که اینجا باید بدان اشاره شود نحوه تعامل این اندیشمندان با شرفای مکه است؛ امری که نتایج آن در آثار بجا مانده از ایشان نیز قابل مشاهده است. روابط عالمان مکی با حاکمان حسنی این شهر خوب و مناسب بوده به‌گونه‌ای که تعدادی از آنان برخی کتاب‌های خویش را به آنها اهدا کرده‌اند.

به عنوان نمونه، محمدعاملی یا امام المحققین (۱۱۳۹ ق) از اندیشمندان پرکار و صاحب اثر امامی در مکه است. وی علاوه بر کتاب‌هایی که برای شرفای مکه نگاشته یا به آنها اهدا کرده، اشعاری زیادی هم راجع به آنها سروده است. این امور از روابط خوب و حسنه ایشان و حاکمان حسنی مکه حکایت دارد.^۲

در جدول زیر به چند نمونه از این دست اشاره می‌کنیم. گفتنی است در بخش «تالیفات مکی» جزئیات بیشتری درباره این کتاب‌ها ارائه خواهد شد.

۱. ر.ک: واثقی، *التراث المکی*.

۲. امین، *أعیان الشیعة*، ج ۱۰، ص ۱۱ و ج ۹، ص ۲۷۲ و ۴۳۱؛ موسوی المکی، *نزهة الجلیس و منیة الأدیب الأئیس*، ج ۱، ص ۱۴۰.

شماره	کتاب	نویسنده	اهدا شونده
۱	الاسعاف بشرح ابیات القاضی و الکشاف ^۱	خضر بن عطاءالله موصلی (ت ۱۰۰۷)	حسن بن ابی‌نمی (ت ۱۰۱۰)
۲	بهجة الجلساء فی تعريف الخمسة اهل الکساء ^۲	عبدالرحیم بن عبدالله حسینی	
۳	تحفة النجباء فی مناقب آل العباء ^۳		
۴	الديوان ^۴	محمد بن علی عاملی (ت ۱۱۳۹)	شبير بن مبارک (ت ۱۱۳۸)
۵	نجح اسباب الادب المبارک ^۵		ناصر الحارث
۶	ثواقب العلوم السنية فی مناقب الفهوم الحسنية ^۶		
۷	کنز فرائد الابيات للتمثل و المحاضرات ^۷		
۸	وسيلة المآل فی عد مناقب الآل ^۸	شهاب‌الدين احمد بن فضل باکثير (۱۰۴۷ق)	محسن بن حسین

در مورد باکثير بايد گفت خلاصة الاثر، او را شافعی مذهب خوانده^۹ اما ديگران با توجه به محتويات کتابش وی را شیعه دانسته‌اند.^{۱۰}

گونه‌شناسی موضوعی مکتوبات مکی

کتاب‌های مکی را می‌توان ذیل این موضوعات دسته‌بندی کرد: فقه، حدیث، کلام، ادبیات، شعر و لغت، تاریخ و انساب، رجال و تراجم، تفسیر و ادعیه.

در یک نگاه کلی (تألیف و استنساخ)، فقه (با ۱۸ مورد)، حدیث (با ۱۵ مورد) و کلام (با ۱۳ مورد) به ترتیب بیشترین سهم (۵۵ درصد) را دارا می‌باشند. و این یعنی در این دوره فقیهان و محدثان صاحب تألیفی از امامیه در مکه بوده‌اند و بالتبع مجالس درس ایشان نیز دایر بوده است.

۱. آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۱۱، ص ۷۳ و ج ۲۳، ص ۱۲۶.
۲. واقفی، التراث المکی، ص ۳۷۵.
۳. آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۳، ص ۴۷۶.
۴. واقفی، التراث المکی، ص ۴۰۳.
۵. آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۶، ص ۸۳.
۶. امین، أعيان الشيعة، ج ۹، ص ۲۷۲.
۷. واقفی، التراث المکی، ص ۲۳۸.
۸. امین، أعيان الشيعة، ج ۳، ص ۶۴.
۹. محبی، خلاصة الأثر، ج ۱، ص ۲۷۱.
۱۰. امین، أعيان الشيعة، ج ۳، ص ۶۳؛ آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۲۵، ص ۸۳.

جایگاه آثار اندیشمندان امامی مکی در گسترش فضای علمی ... □ ۱۳

بیشترین تألیف (۱۲ مورد) در حوزه فقه، و پس از آن بیشترین تألیفات (۹ مورد) در موضوع کلام می‌باشد. بیشترین استنساخ (۱۰ مورد) نیز در حوزه حدیث و پس از آن (۶ مورد) در موضوع فقه می‌باشد.

نکته دیگر اینکه بیش از ۶۵ درصد از مجموع کتاب‌های مکی (۵۳ مورد)، تألیفی می‌باشند که این از اهمیت بالایی برخوردار است. هرچند استنساخ کتاب نیز از حضور کتاب‌های مرجع و اصیل شیعی در مکه خبر می‌دهد.

جدول زیر اطلاعات بیشتری در این موضوع به دست می‌دهد.

ردیف	موضوع	تألیف	استنساخ	مجموع
۱	فقه	۱۲	۶	۱۸
۲	حدیث	۵	۱۱	۱۶
۳	کلام	۹	۴	۱۳
۴	ادبیات، شعر، لغت	۸	۲	۱۰
۵	تاریخ و انساب	۷	۱	۸
۶	رجال و تراجم	۴	۳	۷
۷	ادعیه	۱	۱	۲
۸	تفسیر	۲	—	۲
۹	سایر	۵	—	۵
	مجموع	۵۳	۲۸	۸۱

گونه‌شناسی مؤلفین یا استنساخ‌کنندگان

در میان اندیشمندان امامی مکی، چهره‌هایی از هر دو مکتب نقل‌گرا و عقل‌گرا به چشم می‌خورند. محمدمین استرآبادی از بزرگان اخباریان و سید نورالدین عاملی از پیروان مکتب عقل‌گرای شیعه است که در *رد فوائد المدنیة* استرآبادی، *فوائد المکیة فی مداحص حجج الخیالات المدنیة* یا *شواهد المکیة* را تألیف می‌نماید.

اما گونه‌شناسی ملیت مؤلفین یا مستنسخین امامی مکی بدین قرار است: دوازده نفر از ایشان اصالتاً ایرانی، پنج نفر لبنانی (جبل عاملی) و دو نفر عراقی می‌باشند. دو نفر نیز ملیتشان معلوم نیست. لبنانی‌ها با ۳۹ مورد و پس از ایشان، ایرانی‌ها با ۳۵ مورد بیشترین نگاهشته‌های مکی را به خود اختصاص داده‌اند.

نکته قابل توجه اینکه در مجموع بیشترین کتاب‌ها (۵۱ مورد) توسط، خاندان ابوالحسن موسوی عاملی (۳۴ مورد) و استرآبادی‌ها (۱۷ مورد) تألیف یا استنساخ شده است. با این حساب ایرانیان پس از جبل عاملی‌ها بیشترین نقش را در این حوزه ایفا کرده‌اند. از جبل عاملی‌ها بیشترین کتاب‌ها از آن امام‌المحققین و فرزند او می‌باشد. (۳۲ مورد) از ایرانیان نیز محمدامین استرآبادی و شمس‌الدین شیرازی بیشترین مکتوبات را به خود اختصاص داده‌اند. (۱۸ مورد)

ردیف	نام	تألیف	استنساخ	مجموع
۱	محمد بن علی عاملی امام‌المحققین	۱۹	۳	۲۲ کتاب
۲	رضی‌الدین بن امام‌المحققین	۸	۲	۱۰ کتاب
۳	محمدامین استرآبادی	۸	۲	۱۰ کتاب
۴	شمس‌الدین شیرازی	۲	۶	۸ کتاب

تألیفات مکی

ابتدا به تألیفات مکی و پس از آن به کتاب‌های استنساخ شده در مکه توسط اندیشمندان شیعی این شهر می‌پردازیم. این مختصر از بین حدود ۴۰۰ کتاب مکی، از حضور علمی شیعیان امامی در مکه حکایت می‌کند.

در این بخش به کتاب‌های نگارش‌یافته توسط چهارده نفر از عالمان مقیم، مجاور یا نزیل این شهر اشاره می‌کنیم، که براساس سال وفات این اندیشمندان سامان یافته و شرح حال مختصری از ایشان نیز ارائه می‌شود:

شیخ خضر بن عطاءالله موصلی (ت ۱۰۰۷)

او از اندیشمندان نزیل مکه بوده که با حسن بن ابی‌نمی (ت ۱۰۱۰ ق)، شریف مکه نیز روابط حسنه‌ای داشته است. وی به درخواست شریف، رساله *الإسعاف* را نوشته و در ابتدای آن با شعری از او تمجید می‌کند. شریف نیز در مقابل، هزار دینار به وی پاداش می‌دهد. گفتنی است مدتی بعد (سال ۱۰۰۷ ق) ابی‌نمی به‌دلیل بدگویی برخی اطرافیان، نسبت به وی بدگمان شده و او را از شهر اخراج می‌نماید. شیخ خضر پس از خروج از مکه و در راه مدینه فوت می‌نماید.^۱ کتاب‌های وی از این قرار است:

۱. همان، ج ۱۱، ص ۷۳؛ مدنی، *سلافة العصر فی محاسن اهل العصر*، ج ۲، ص ۶۱۴؛ معلی، *أعلام المکین*، ج ۲، ص ۹۴۷.

رسالة الإسعاف بشرح ابیات القاضی والكشاف [موضوع: ادبیات]: کتابی در شرح ابیات شاهد مثال در دو کتاب تفسیر قاضی بیضاوی و کشاف زمخشری است که در مکه و به امر شریف حسن بن ابی‌نمی نگاشته شده است.^۱

بهجة الجلساء فی تعریف الخمسة اهل الکساء [موضوع: کلام]: تألیف این کتاب که برای شریف مکه نگاشته شده، سال ۹۹۶ ق به پایان رسیده است. این کتاب در الذریعة با نام منظومة فی فضائل اهل البيت علیهم السلام ذکر شده است.^۲

محمد بن احمد بن نعمة الله خاتون عاملی (ت پس از ۱۰۰۹)

نام او شیخ شمس‌الدین محمد بن شهاب‌الدین احمد بن نعمة الله علی بن ابی‌العباس احمد بن شمس‌الدین محمد بن خاتون عاملی العینائی است. سید حسین بن حیدر بن قمر الکرکی (۱۰۴۱ ق) در اجازه خود، ایشان را هفتمین شیخ از مشایخ دوازده‌گانه خویش شمرده است. ایشان نزیل مکه بوده و با توجه به تاریخ برخی اجازاتشان (۱۰۰۸ ق) می‌بایست متوفای بعد از ۱۰۰۹ باشد.^۳ مکتوبات او بدین شرح است:

برهان السداد فی شرح الارشاد [موضوع: فقه]: تألیف این کتاب در سال ۱۰۰۲ ق آغاز شده است.^۴
الحاشیة علی الألفية [موضوع: احتمالاً ادبیات] را در سال ۱۰۰۳ ق در مکه تألیف نموده است.^۵

میرزا محمد بن علی بن ابراهیم حسینی استرآبادی یا میرزای استرآبادی (ت ۱۰۲۸) وی را عالمی فقیه، متکلم و ثقه و از عباد و زهاد امامیه گفته‌اند. سه کتاب در علم رجال به نام های کبیر، وسیط و وجیز از اوست. وی بعد از وفات استادش احمد بن محمد اردبیلی (مشهور به مقدس اردبیلی) در سال ۹۹۳ ق از نجف اشرف به مکه آمده و مجاور بیت الله می‌گردد. در طول اقامت در مکه بزرگانی اجازه خویش را از ایشان دریافت کرده‌اند که از آن جمله

۱. آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۱۱، ص ۷۳ و ج ۲۳، ص ۱۲۶.

۲. همان، ج ۲۳، ص ۱۲۶؛ واثقی، التراث المکی، ص ۳۷۵.

۳. آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۲، ص ۴۰۶.

۴. واثقی، التراث المکی، ص ۲۰۷.

۵. همان، ص ۳۱۸.

محمدامین استرآبادی (۱۰۳۶ ق) است که بعدها دامادش می‌شود. از دیگر شاگردان او صاحب علی بن علی استرآبادی و محمد بن حسن بن شهید ثانی (۱۰۳۰ ق) را می‌توان نام برد. خلاصه‌الاثر پیرامون شخصیت علمی و جایگاه او در مکه می‌گوید: وصیته بالفضل التام شائع ذائع. ایشان در سال ۱۰۲۸ ق در مکه رحلت کرده و در جوار حضرت خدیجه کبری مدفون می‌شود.^۱ کتاب‌های وی از این قرار است:

تلخیص الأقوال فی معرفة الرجال [موضوع: رجال]،^۲

الرجال الصغیر یا توضیح المقال [موضوع: رجال]،^۳

الرجال [موضوع: رجال]،^۴

محمد بن حسن بن شهید ثانی (ت ۱۰۳۰)

محمد بن الحسن بن زین‌الدین (الشهید الثانی) بن علی، فخرالدین ابوجعفر العاملی ثم المکی: ایشان فقیهی محدث، متکلمی ادیب و شاعری جلیل‌القدر و از علمای ربانی بوده است. او در سال ۹۸۰ متولد شد و از همان دوران کودکی اشتیاق فوق‌العاده‌ای به علم‌آموزی داشت. از این‌رو نزد دو فقیه بزرگ شیعه یعنی: پدرش شیخ حسن، صاحب معالم (۱۰۱۱ ق) و پسر عمه‌اش سید محمد، صاحب مدارک (۱۰۰۹ ق) درس خواند. وی علوم عقلی و نقلی را نزد این دو تن فراگرفت. چندین سفر به دمشق رفته و از محضر علمای اهل سنت در آن منطقه همچون شرف‌الدین دمشقی (۱۰۹۳ ق) نیز بهره برد. وی مدتی بعد از وفات پدرش به مکه آمده و مدت پنج سال آنجا رحل اقامت می‌افکند و از محضر میرزای استرآبادی (۱۰۲۸ ق) در حدیث و از سید نصیرالدین حسین (۱۰۲۳ ق) در اصول و از محمدامین استرآبادی (۱۰۳۶ ق) در برخی دیگر از علوم بهره می‌برد. پس از آن به عتبات رفته و بعد از اقامتی همراه با تدریس و تحقیق مجدد به مکه بازگشته و تا آخر عمر در مکه می‌ماند.

۱. حر عاملی، أمل‌الآمل، ج ۲، ص ۲۸۱؛ سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۱، ص ۲۸۰؛ معلمی، اعلام

المکین، ج ۱، ص ۲۲۰؛ محبی، اعلام‌المکین، ج ۴، ص ۴۶؛ آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۱۱، ص ۲۶.

۲. همان، ج ۴، ص ۴۲۰ و ج ۱۰، ص ۱۲۱.

۳. همان، ج ۴، ص ۴۲۰ و ۴۹۸ و ج ۱۰، ص ۱۲۱.

۴. همان، ج ۴، ص ۴۲۰ و ج ۱۰، ص ۱۲۱.

او عمر خویش را صرف تحقیق و تدریس و تربیت شاگرد نمود که از آن جمله می‌توان به زین‌الدین (فرزندش) و علی بن محمود عاملی (دایی پدر شیخ حر عاملی) و حسن بن علی بن احمد جامعی (۱۰۳۵ ق) و دیگران اشاره کرد. از ایشان کتاب‌هایی برجا مانده که شرح *تهذیب الأحکام*، شرح *الاستبصار*، حاشیه‌ای بر شرح *اللمعة*، حاشیه‌ای بر *معالم*، حاشیه‌ای بر *اصول کافی* و ... از آن جمله است.^۱ کتاب زیر از تألیفات مکی ایشان است:

شرح *الأثنی عشریة الصلاتیة* [موضوع: فقه]:^۲ *البتة الذریعة* از کتابی با نام *الانوار القمریة فی شرح الأثنی عشریة الصلاتیة* یاد کرده و آن را به صاحب معالم نسبت می‌دهد.^۳

محمد امین استرآبادی (ت ۱۰۳۶)

او فاضل محقق، متکلم فقیه و محدث جلیل و رئیس اخباریان قرن یازدهم بود. وی با مجتهدین به نزاع پرداخت و با دعوت به عمل به متون اخبار طعنه شدیدی را متوجه اصولیین کرد. ایشان معتقد بود اتباع عقل و اجماع و نیز تقلید و اجتهاد مجتهد، بدعت و از مستحدثات در دین است.^۴ او که به محدث استرآبادی مشهور است در عنفوان جوانی در نجف نزد محمد بن علی عاملی، صاحب مدارک (۱۰۰۹ ق) حدیث و رجال می‌خواند. وی از محضر میرزای استرآبادی (۱۰۲۸ ق) نیز استفاده کرده و بعدها داماد ایشان شد.

چندین سال در مدینه به تحقیق و تنقیح و شرح احادیث و اخبار اهل بیت علیهم‌السلام مشغول بود. بزرگانی از شیعه از ایشان اجازه روایت گرفته‌اند که از آن جمله‌اند: ابراهیم بن عبدالله خطیب مازندرانی (ت. قرن ۱۱ ق)، زین‌العابدین بن نورالدین کاشانی (۱۰۴۰ ق)، زین‌الدین بن محمد بن حسن بن شهید ثانی (۱۰۶۴ ق) (استاد شیخ حر عاملی).^۵ وی عقایدش را در *فوائد المدنیة* آورد. اما اندکی بعد سید نورالدین علی (۱۰۶۸ ق) برادر صاحب مدارک، *شواهد المکیة* را در رد او نگاشت.

۱. سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ج ۱۱، ص ۲۵۷؛ حر عاملی، *أمل الآمل*، ج ۱، ص ۱۳۸؛ معلمی،

أعلام المکین، ج ۲، ص ۶۵۱؛ افندی، *تعلیقة أمل الآمل*، ص ۶۷؛ زرکلی، *الاعلام*، ج ۶، ص ۸۹.

۲. واثقی، *التراث المکی*، ص ۴۰۸.

۳. آغابزرگ تهرانی، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، ج ۲، ص ۴۳۹.

۴. امین، *أعیان الشیعة*، ج ۹، ص ۱۳۷؛ استرآبادی، *الفوائد المدنیة*، ص ۷.

۵. حسینی، *فهرس التراث*، ج ۱، ص ۸۴۶؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ج ۱۱، ص ۳۱۳؛ حر عاملی،

أمل الآمل، ج ۲، ص ۲۴۶.

ایشان کتاب‌های دیگری نیز از خود بر جای گذاشت که در ادامه به برخی از آنها اشاره خواهد شد. *سلافة العصر* او را از نیکان عصر شمرده و با تمجید از وی گفته است که او مجاور مکه بوده و در سال ۱۰۳۶ ق در همین شهر وفات می‌نماید.^۱ کتاب‌های وی از این قرار است: *فوائد المدنیة* [موضوع: فقه]: این کتاب حواشی او بر *تمهید القواعد* شهید ثانی (۹۶۶ ق) است که آن را در مکه نگاشته است. اما از آنجا که وی این مطالب را در مدینه منوره استفاده کرده و فراگرفته، آن را *فوائد المدنیة* نامید.^۲ استرآبادی در باب علت تألیف این کتاب می‌گوید:

ایشان (میرزای استرآبادی) بعد از آنکه جمیع احادیث را به فقیر تعلیم کردند اشاره کردند که: «احیاء طریقه اخباریین بکن، و شبهاتی که معارضه با آن طریق دارد رفع آن شبهات بکن، چراکه این معنی در خاطر می‌گذشت، لکن ربّ العزّة تقدیر کرده بود که این معنی بر قلم تو جاری شود» پس ... به توفیق ربّ العزّة و برکات سید المرسلین و أئمة طاهرین علیهم السلام به اشاره لازم الإطاعة امتثال نمودم، و به تألیف: «فوائد المدنیة» موفق شده ... پس تحسین این تألیف کردند.^۳

فوائد المکیة (الحاشیة علی الاستبصار) [موضوع: حدیث].^۴

دانش‌نامه شاهی [موضوع: کشکول]: کتابی کشکول مانند و به زبان فارسی است. در این کتاب چهل فایده نقل می‌کند و می‌گوید این کتاب به منزله اربعین فخر رازی است. از آنجایی که این کتاب را به اسم سلطان محمد قطب شاه (۱۶۲۵ - ۱۶۱۱ م) نوشته آن را *شاهی* نامیده است.^۵ *شرح تهذیب الاحکام* [موضوع: حدیث].^۶

الحاشیة علی من لا یحضره الفقیه [موضوع: حدیث].^۷

۱. همان؛ امین، *أعیان الشیعة*، ج ۹، ص ۱۳۷؛ معلمی، *أعلام المکیین*، ج ۱، ص ۳۳۷.
۲. افندی، *تعلیقة أمل الآمل*، ص ۲۴۶.
۳. استرآبادی، *الفوائد المدنیة*، ص ۱۱.
۴. سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ج ۱۱، ص ۳۱۴؛ افندی، *تعلیقة أمل الآمل*، ص ۲۴۷؛ واثقی، *التراث المکی*، ص ۴۱۶؛ آغابزرگ تهرانی، *الذریعة إلی تصانیف الشیعة*، ج ۱۶، ص ۳۵۹.
۵. همان، ج ۸، ص ۴۶.
۶. واثقی، *التراث المکی*، ص ۴۰۹.
۷. همان، ص ۳۹۹.

جوابات المسائل الثلاث (علم الواجب و الممكن، ربط الحادث بالقديم، افعال العباد)

[موضوع: کلام]: نگارش این کتاب در سال ۱۰۱۴ ق پایان یافته است.^۱

شرح اصول الکافی [موضوع: حدیث].^۲

طهارة الخمر [موضوع: فقه].^۳

زین العابدین کاشانی (ت ۱۰۴۰)

السید زین العابدین بن نورالدین بن مراد بن علی بن مرتضی الحسینی الکاشانی مولدا و المکی مولنا الشهید: فقیه و محدث جلیل القدر که حدیث را از محضر محمدامین استرآبادی (۱۰۳۶ ق) بهره برد. سید محمد مؤمن بن دوست محمد استرآبادی مکی (۱۰۸۷ ق) و عبدالرزاق مازندرانی از او نقل حدیث کرده‌اند. وی در سال ۱۰۴۰ ق به جرم شیعه بودن در مکه به شهادت می‌رسد. او بعد از تخریب خانه خدا در اثر سیل سال ۱۰۳۹ با همکاری سایرین اقدام به بنای مجدد بیت‌الله نمود و کتاب *مفرحة الانام فی تاسیس بیت‌الله الحرام* را به دو زبان فارسی و عربی در این موضوع به نگارش درآورد. پس از شهادتش او را در قبری که در مقبره ابوطالب برای خویش آماده کرده بود، کنار قبور میرزا محمد استرآبادی (۱۰۲۸ ق) و میرزا محمدامین استرآبادی (۱۰۳۰ ق) و شیخ محمد عاملی (۱۰۳۰ ق) نوه شهید ثانی به خاک سپردند.^۴ کتاب زیر از اوست:

مفرحة الانام فی تاسیس بیت‌الله الحرام [موضوع: تاریخ].^۵

سید نورالدین علی بن نورالدین علی موسوی عاملی (ت ۱۰۶۸)

عالم فاضل، ادیب شاعر، جلیل القدر و عظیم الشأن که نزد پدر و برادرانش درس خواند نزیل و متوفی مکه در سال ۱۰۶۸ ق است. پسرش سید زین العابدین (۱۰۷۳ ق) بر او نماز گذارد و در قبرستان ابوطالب دفنش نمود. وی برادر پدری صاحب مدارک (۱۰۰۹ ق) و نیز برادر

۱. همان، ص ۲۳۹؛ آغابزرگ تهرانی، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، ج ۵، ص ۲۱۷.

۲. همان، ج ۱۳، ص ۹۶؛ امین، *أعیان الشیعة*، ج ۹، ص ۱۳۷؛ حر عاملی، *أمل الآمل*، ج ۲، ص ۲۴۵.

۳. همان، ص ۲۴۶؛ افندی، *تعلیقة أمل الآمل*، ص ۲۴۷؛ واثقی، *التراث المکی*، ص ۴۰۹؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ج ۱۱، ص ۳۱۵ - ۳۱۴.

۴. همان، ص ۴۰۶؛ امین، *أعیان الشیعة*، ج ۷، ص ۱۶۸.

۵. همان؛ آغابزرگ تهرانی، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، ج ۲۱، ص ۳۶۲؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*،

ج ۱۱، ص ۴۰۶؛ واثقی، *التراث المکی*، ص ۴۲۰.

مادری صاحب معالم (۱۰۱۱ ق) می‌باشد. سید علی خان (۱۱۱۹ ق) در *سلافة العصر* می‌گوید: او ابتدا در شام بود و جایگاه و مکانتش را هیچ «بارق العز»ی تکذیب نمی‌کند اما بعد به مکه می‌آید. آنگاه می‌گوید او را در مکه دیدم درحالی که «قد اناف علی التسعین والناس تستعین به و لا يستعین!»^۱

در این زمان جمع زیادی از عالمان شیعی در مکه بوده‌اند. وی پنج پسر به نام‌های سید جلال‌الدین (۱۰۹۸ ق)، سید حیدر، سید زین‌العابدین (۱۰۷۳ ق)، سید علی (۱۱۱۹ ق) و سید ابوالحسن داشته است.^۲ کتاب وی از این قرار است:

فوائد المکیة فی مداحض حجج الخیالات المدنیة یا شواهد المکیة [موضوع: فقه]: این کتاب در *رد الفوائد المدنیة* محمدامین استرآبادی نگارش یافته است.^۳

شمس‌الدین حسین بن محمد شیرازی (ت. پس از ۱۰۸۰)

از علمای ساکن مکه^۴ که دو کتاب زیر از اوست:

تحفة الابرار و شرح دعای عرفه امام حسین علیه السلام. این کتاب در واقع حواشی وی بر این دعاست که در سال ۱۰۸۰ جمع‌آوری و کتابت شده است.^۵
التذکارات [موضوع: کشکول].^۶

میرزا محمد مؤمن استرآبادی (ت ۱۰۸۷)

فقیه عابد و محدث نزیل مکه. او از محضر سید نورالدین علی موسوی عاملی (۱۰۶۸ ق) و شیخ زین‌العابدین کاشانی (۱۰۴۰ ق) و ابراهیم بن عبدالله الخطیب مازندرانی بهره برده و با صاحب علی بن علی استرآبادی هم صحبت بود. او به محدث شهیر محمدباقر مجلسی (۱۱۱۰ ق) و محمد بن یوسف بحرانی اجازه نقل روایت می‌دهد. ایشان تعلیقاتی نیز بر *مدارک الاحکام* دارند.

۱. مدنی، *سلافة العصر فی محاسن اهل العصر*، ج ۲، ص ۵۰۳.

۲. همان؛ محبی، *خلاصة الأثر*، ج ۳، ص ۱۳۲؛ امین، *أعیان الشیعة*، ج ۸، ص ۲۸۹.

۳. همان؛ آغابزرگ تهرانی، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، ج ۱۶، ص ۳۵۹.

۴. امین، *أعیان الشیعة*، ج ۶، ص ۱۵۵ و ۱۵۹.

۵. واثقی، *التراث المکی*، ص ۳۰۰.

۶. آغابزرگ تهرانی، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، ج ۴، ص ۱۹.

جایگاه آثار اندیشمندان امامی مکی در گسترش فضای علمی ... □ ۲۱

وی کتاب‌های دیگری نیز دارد که برخی از آنها را در مکه مکرمه به رشته تحریر درآورده است. برخی وی را داماد محدث (محمدامین) استرآبادی (۱۰۳۰ ق) خوانده اند. به عبارت دیگر، همسر وی نوه میرزای استرآبادی (۱۰۲۸ ق) است.

محبی (۱۱۱۱ ق) در خلاصه الاثر راجع به ایشان می‌گوید: «کان کما اخبرت به رجلاً مسناً متعبداً متزهداً الا انه معروف بالتشیع!»^۱ ایشان در سال ۱۰۸۷ در مسجدالحرام به شهادت می‌رسد.^۲ کتاب زیر از اوست:

اثبات الرجعة و ظهور الحجة و الاخبار المأثورة فیها عن آل العصمة [موضوع: کلام]:
ایشان در رجب ۱۰۶۹ ق در مکه از تألیف این کتاب فراغت می‌یابد.^۳

خلیل قزوینی (ت ۱۰۸۹)

او عالم فاضل و حکیم متکلم و محقق مدقق و محدث ثقه، مجاور مکه بوده است. وی در سال ۱۰۸۹ ق وفات یافته است.^۴ کتاب‌های وی بدین شرح است:

الشافی فی شرح اصول کافی [موضوع: حدیث]: در سال ۱۰۵۷ ق تألیف شده است.^۵
حاشیه مجمع البیان [موضوع: تفسیر]: طبق گزارش شیخ حر عاملی ایشان در مکه مشغول تألیف این کتاب بوده است.^۶

محمد بن علی بن حیدر عاملی، امام المحققین (ت ۱۱۳۹)

السید محمد بن علی بن حیدر بن نورالدین الحسینی الموسوی العاملی المکی، فاضل صالح، علامه نسابه، ماهر در علوم فلکی، خوش‌بیان و خوش‌قلم، در نهایت فضل و تحقیق، دارای ذهنی تیز و کثیرالتبع در کتاب‌های فریقین و متبحر در احادیث عامه و خاصه. وی از شاگردان شریف نباطی (۱۱۳۸ ق) نجفی بوده است.

۱. محبی، خلاصه الأثر، ج ۳، ص ۴۳۳.
۲. آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۱، ص ۹۴؛ محدث نوری، خاتمة المستدرک، ج ۲، ص ۶۹؛ سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۱، ص ۳۴۳.
۳. آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۱، ص ۹۴.
۴. امین، أعیان الشیعة، ج ۶، ص ۳۵۵؛ حر عاملی، أمل الأمل، ج ۲، ص ۱۱۲.
۵. همان، ج ۱۳، ص ۵؛ حسینی، فهرس التراث، ج ۱، ص ۸۸۶؛ واثقی، التراث المکی، ص ۴۰۷.
۶. حسینی، فهرس التراث، ج ۱، ص ۸۸۶.

در مورد او گفته‌اند: «مجتهد رحله الی بابه تشد الرحال و ... کان بمكة المشرفة كالبيت العتيق يقصده الطلاب من كل فج عمیق ...». ایشان در نهایت فضل و شرف در مکه می‌زیست تا آنکه در سال ۱۱۳۹ ق در همین شهر وفات می‌یابد.^۱ کتاب‌های او بدین شرح است:

ایناس سلطان المؤمنین باقتباس علوم الدین من النیراس المعجز المبین [موضوع: تفسیر]: تألیف این کتاب در سال ۱۱۲۱ ق به اتمام رسیده و مؤلف آن را به شاه سلطان حسین صفوی (۱۱۳۹ ق) اهدا نموده است.^۲

الانواء المبکرة فی شرح خطبة التذکرة [موضوع: کلام]: این کتاب شرحی است بر خطبة *التذکرة* نوشته حکیم داود انطاکی.^۳

البسط السالک علی المدارک والمسالک، الحاشیة علیهما [موضوع: فقه].^۴

کنز فرائد الابیات للتمثل والمحاضرات [موضوع: ادبیات]: تألیف این کتاب در سال ۱۱۳۴ ق و برای شریف مکه به پایان می‌یابد.^۵

تنبيه و سن العین بتنزیه الحسن والحسین فی مفاخرة بنی السبطين [موضوع: تاریخ]: تألیف این کتاب در سال ۱۱۲۸ به پایان می‌رسد.^۶

التعلیقة علی عمدة الطالب [موضوع: انساب].^۷

الابحاث النقیه فی مسألة التقیة [موضوع: کلام].^۸

اظهار ما عندی بمنسک الفاضل الهندی [موضوع: فقه]: این کتاب شرح کتاب *الزهرة فی مناسک الحج والعمرة* فاضل هندی است.^۹

۱. عاملی، تکملة أمل الآمل، ص ۳۵۹؛ امین، أعيان الشيعة، ج ۱۰، ص ۱۱ و ج ۹، ص ۲۷۲ و ۴۳۱؛ حسینی، فهرس التراث، ج ۲، ص ۵۶؛ خوبی، معجم رجال الحديث، ج ۱۶، ص ۵۱؛ معلمی، أعلام المکین، ج ۱، ص ۳۸۱؛ موسوی المکی، نزهة الجلیس و منیة الأديب الأنیس، ج ۱، ص ۱۴۰.
۲. آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۲، ص ۵۱۷؛ واثقی، التراث المکی، ص ۲۰۶.
۳. همان، ص ۳۷۳؛ آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۲، ص ۴۰۹.
۴. همان، ج ۳، ص ۱۰۹؛ امین، أعيان الشيعة، ج ۹، ص ۴۳۲؛ واثقی، التراث المکی، ص ۳۷۳.
۵. همان، ص ۲۳۸؛ آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۱۸، ص ۱۶۰.
۶. همان، ج ۴، ص ۴۴۹؛ امین، أعيان الشيعة، ج ۹، ص ۴۳۲؛ واثقی، التراث المکی، ص ۳۹۰.
۷. همان، ص ۳۸۶.
۸. همان، ص ۳۶۳.
۹. همان؛ آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۲۲، ص ۲۷۲.

- برهان الحق المتین علی لسان الخصم المبین [موضوع: کلام].^۱
- الديوان [موضوع: شعر].^۲
- الحاشية علی مدارک الاحکام [موضوع: فقه].^۳
- نواقب العلوم السنیة فی مناقب الفهوم الحسنية [موضوع: اخلاقی ادبی].^۴
- الحسام المطبوع فی المعقول والمسموع [موضوع: کلام].^۵
- رجل الطاووس اذا تبختر القاموس [موضوع: لغت].^۶
- ری الصادر فی بیان اسماء المصادر [موضوع: کتاب شناسی].^۷
- الفوائد الجلیة فی اعراب ایبات الخزرجية [موضوع: ادبیات].^۸
- مذاکرة ذوی الراحة والعناء فی المفاخرة بین الفقر والغنی [موضوع: اخلاق].^۹
- مطلع البدر التمام من قصیدتی ابی تمام [موضوع: شعر].^{۱۰}
- نجیح اسباب الادب المبارک فی فتح قرب المولی شیبیر بن مبارک [موضوع: کشف کول].^{۱۱}

۱. همان، ج ۳، ص ۹۵؛ واثقی، التراث المکی، ص ۳۷۴.
۲. همان، ص ۴۰۳.
۳. همان، ص ۳۹۸؛ آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۶، ص ۱۹۸.
۴. همان، ج ۵، ص ۱۹؛ امین، أعیان الشیعة، ج ۹، ص ۲۷۲؛ واثقی، التراث المکی، ص ۳۹۴؛ حسینی، فهرس التراث، ج ۲، ص ۵۶؛ صدر، تکملة أمل الآمل، ص ۳۵۹.
۵. همان؛ آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۷، ص ۱۳؛ امین، أعیان الشیعة، ج ۹، ص ۲۷۲ و ج ۱۰، ص ۱۱ و سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۲، ص ۲۹۹.
۶. همان؛ آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۱۰، ص ۱۶۳؛ امین، أعیان الشیعة، ج ۹، ص ۲۷۲ و ج ۱۰، ص ۱۱؛ صدر، تکملة أمل الآمل، ص ۳۵۹؛ واثقی، التراث المکی، ص ۴۰۵.
۷. همان، ص ۴۰۶؛ صدر، تکملة أمل الآمل، ص ۳۵۹؛ آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۱۱، ص ۳۴۲.
۸. همان، ج ۱۶، ص ۳۳۰؛ امین، أعیان الشیعة، ج ۹، ص ۴۳۲؛ واثقی، التراث المکی، ص ۴۱۴.
۹. همان، ص ۴۱۸؛ آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۲۰، ص ۲۵۵؛ امین، أعیان الشیعة، ج ۹، ص ۲۷۲؛ حسینی، فهرس التراث، ج ۲، ص ۵۷ - ۵۶؛ بحرانی، الکشکول، ج ۳، ص ۲۱۳.
۱۰. صدر، تکملة أمل الآمل، ص ۳۶۰؛ واثقی، التراث المکی، ص ۴۱۹.
۱۱. همان، ص ۴۲۳؛ آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۶، ص ۸۳؛ صدر، تکملة أمل الآمل، ص ۳۵۹.

رضی‌الدین بن محمد بن علی بن حیدر عاملی (ت قبل از ۱۱۶۸)

السید رضی‌الدین بن محمد بن علی بن حیدر بن نورالدین علی بن علی بن الحسن الموسوی العاملی المکی، ادیب اریب، عالم عامل که «تزدحم علی بابه الرجال لتحصیل الفوائد». پسر عموی وی در *نزهة الجلیس* او را ستوده و سید عبدالله بن نورالدین بن نعمه الله جزایری از او نقل روایت کرده است. وی متوفی قبل از ۱۱۶۸ ق می‌باشد.^۱ براساس آنچه در *نزهة الجلیس* آمده ایشان روابط حسنه‌ای با اشراف مکه داشته است.^۲ کتاب‌های او از این قرار است:

تحاف ذوی الالباب بشوارد لب اللباب [موضوع: انساب]: تألیف این کتاب در سال ۱۱۴۲ ق در مکه پایان یافته است.^۳

تنضید العقود السنیه بتمهید الدولة الحسینیه [موضوع: تاریخ] در تاریخ مکه و حکام آن.^۴
لزوم التقیه عند الاختلاف فی ثبوت هلال ذی‌الحجة فی مکه المعظمة [موضوع: کلام].^۵
همان‌گونه که از عنوان کتاب نیز پیداست در گذشته اختلاف در هلال ذی‌الحجة یکی از موضوعات جنجال‌برانگیز بین شیعیان و اهل سنت بوده است.^۶

التذکره الادبیه [موضوع: تراجم].^۷

الدلائل النهاریه علی المسائل الصحاریه [موضوع: فقه].^۸

منسک صغیر [موضوع: فقه].^۹

۱. همان، ص ۲۰۸؛ امین، *أعیان الشیعه*، ج ۷، ص ۲۹؛ معلمی، *أعلام المکیین*، ج ۱، ص ۴۵۴؛ مرداد، *المختصر من کتاب نشر النور والزهر فی تراجم افاضل مکه*، ص ۱۹۷.
۲. موسوی المکی، *نزهة الجلیس و منیة الأدیب الأنیس*، ج ۱، ص ۱۸۶.
۳. واثقی، *التراث المکی*، ص ۱۸۲؛ آغابزرگ تهرانی، *الذریعة إلی تصانیف الشیعه*، ج ۱، ص ۸۲.
۴. همان، ج ۴، ص ۴۵۸.
۵. واثقی، *التراث المکی*، ص ۳۰۳.
۶. حسام السلطنة، *سفرنامه مکه*، ص ۱۲۵؛ فوهاد میرزا، *سفرنامه حرمین*، ص ۱۹۹.
۷. واثقی، *التراث المکی*، ص ۳۸۵.
۸. همان، ص ۴۰۳؛ آغابزرگ تهرانی، *الذریعة إلی تصانیف الشیعه*، ج ۸، ص ۲۵۴.
۹. همان، ج ۲۳، ص ۲۲؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ج ۱۲، ص ۱۲۷؛ صدر، *تکملة أمل الأمل*، ص ۲۱۰؛ واثقی، *التراث المکی*، ص ۴۲۳.

نهج السداد فی احکام حج الافراد [موضوع: فقه].^۱

الوسیط بین الموجز و البسیط فی احکام الحج و ما یتعلق به [موضوع: فقه].^۲

سید عبدالرحیم بن سید عبدالله حسینی (ت قرن یازدهم)

تحفة النجباء فی مناقب آل العباء [موضوع: تاریخ]: وی این کتاب را برای برخی از شرفای مکه (سادات حسنی حاکم بر این شهر) نگاشته است. جد ایشان سید پادشاه کتاب فصل الخطاب فی فضائل الآل و الاصحاب خواجه محمدپارسا (۸۲۲ ق) را به عربی برگردانده است.^۳ کتاب زیر از اوست: الرجعة [موضوع: کلام].^۴

سید بحر العلوم (ت ۱۲۱۲)

محمد مهدی بن السید مرتضی بن السید محمد الحسنی البروجردی. الامام العلامة، رئیس الامامیه، بزرگ مشایخ شیعه، فقیه اصولی، متکلم مفسر و محدث رجالی، ماهر در علوم عقلی و نقلی، ادیب شاعر و از فرزندان ابراهیم طباطبا که نسب ایشان به حسن مثنی می‌رسد. او را صاحب کرامات و عنایات و مکاشفات می‌دانند. ایشان در سال ۱۱۹۳ ق اولین حج خود را به جای آورد و بعد از ورود به مکه به مذاهب اربعه تدریس می‌نماید.^۵ ایشان در سال ۱۲۱۲ ق وفات می‌نماید.^۶ کتاب زیر از ایشان است:

تحفة الکرام فی تاریخ مکه و المسجد الحرام [موضوع: تاریخ].^۷

۱. همان، ص ۴۲۴؛ آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۲۴، ص ۴۱۹؛ صدر، تکملة أمل الآمل، ص ۲۱۰.
۲. همان؛ سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۲، ص ۱۲۸؛ واثقی، التراث المکی، ص ۴۲۴؛ آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۲۵، ص ۷۴.
۳. همان، ج ۳، ص ۴۷۶؛ امین، أعیان الشیعة، ج ۷، ص ۴۷۰.
۴. واثقی، التراث المکی، ص ۴۰۴.
۵. بروجردی، الفوائد الرجالية، ج ۱، ص ۳۵؛ خوانساری، روضات الجنات، ج ۷، ص ۲۱۰؛ تبریزی، بهجة الآمال فی شرح زبدة المقال، ج ۷، ص ۱۲۰؛ حبیب‌آبادی، مکارم الآثار، ج ۲، ص ۴۱۷.
۶. امین، أعیان الشیعة، ج ۱۰، ص ۱۵۸.
۷. آغابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۳، ص ۲۸۸ و ۴۶۲؛ سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۳، ص ۶۳۸؛ واثقی، التراث المکی، ص ۳۸۲.

مستنسخات المکی

یکی از رسوم شایع و متداول در بین علمای سلف تهیه رونوشت از کتاب‌های دیگر عالمان بزرگ بوده است که به آن استنساخ کتاب می‌گویند. ما از مجموع ۲۹۶ کتاب استنساخ شده در مکه، ۲۸ کتاب را که توسط دوازده نفر از اندیشمندان شیعی مقیم، نزیل یا مجاور مکه، تحریر شده است را ذکر می‌نماییم. گفتنی است برخی اندیشمندان شیعه تعدادی از تألیفات مکی خود را در این شهر استنساخ نموده‌اند که ما از ذکر آنها خودداری می‌نماییم.

محمد بن حسن بن شهید ثانی (ت ۱۰۳۰)

ترتیب مشیخة من لا یحضره الفقیه: در سال ۱۰۱۴ ق به پایان رسیده است [موضوع: رجال].^۱
نهج المقال فی تحقیق احوال الرجال [موضوع: رجال]: در حدود سال ۱۰۱۶ ق استنساخ شده است.^۲

محمد امین استرآبادی (ت ۱۰۳۶)

الاستبصار فی ما اختلف من الاخبار (للطوسی) [موضوع: حدیث].^۳
من لا یحضره الفقیه [موضوع: حدیث]: تحریر این کتاب در سال ۱۰۱۷ پایان یافته است.^۴

حسین بن محمد علی نیشابوری مکی (ت. بعد از ۱۰۵۶)

ایشان متولد نیشابور اما ساکن مکه بوده است. او را از اکابر علما و صلحای قرن یازدهم دانسته‌اند که مجاور مکه بوده و شاگردانی نیز داشته است. فرزندان او نیز در مکه بوده‌اند که از آن جمله می‌توان فرزندش شیخ محمدباقر (۱۱۳۳ ق) و برخی نوادگان وی اشاره کرد. وی از برخی علمای هم‌عصر خویش همچون سید امیر شرف‌الدین علی شولستانی (۱۰۶۳ ق) و سید امیر انور حسن رضوی نقل حدیث می‌کرده است.^۵ فرزند ایشان محمدباقر (۱۱۳۳ ق) نیز از علمای مکی و استاد رضی‌الدین بن محمد بن علی عاملی (۱۱۶۸ ق) بوده است.^۶

۱. همان، ص ۲۱۲.

۲. همان، ص ۳۵۲ و ۳۵۰.

۳. همان، ص ۱۹۲.

۴. همان، ص ۳۴۷.

۵. امین، أعیان الشیعة، ج ۶، ص ۱۵۵ و ۱۵۹.

۶. سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۲، ص ۱۲۷.

جامع المقاصد فی شرح القواعد به درخواست ایشان در مکه کتابت می‌گردد [موضوع: فقه].^۱

کتاب مدارک الاحکام توسط وی در مکه کتابت شده است [موضوع: فقه].^۲

شمس‌الدین حسین بن محمد شیرازی (ت. پس از ۱۰۸۰)

اثبات الواجب [موضوع: کلام]: تاریخ فراغت از کتابت سال ۱۰۴۸ ق.^۳

تلخیص الاقوال فی تحقیق الاحوال الرجال [موضوع: رجال]: در سال ۱۰۴۹ استنساخ این

کتاب پایان می‌یابد.^۴

السرائر [موضوع: فقه]: را در سال ۱۰۵۳ استنساخ کرده است.^۵

تمهید القواعد الاصولیة والعربیة [موضوع: قواعد فقهی]: تحریر این کتاب در سال ۱۰۵۵ به

پایان رسیده است.^۶

الکافی [موضوع: حدیث]: را در سال ۱۰۵۸ ق استنساخ کرده است.^۷

مهج الدعوات و منهج العنايات [موضوع: ادعیه].^۸

همان‌گونه که آثار شمس‌الدین گواهی می‌دهد وی مدتی طولانی ساکن مکه بوده است.

از این رو می‌بایست فرزند او محمد بن شمس‌الدین حسین نیز در مکه تولد و رشد یافته باشد.

ناصرالدین محمد بن احمد تونی خراسانی (ت. قرن یازدهم)

از مقابلات و کتاب‌هایی که وی استنساخ کرده معلوم می‌شود مدتی در مکه مکرمه سکونت داشته است.

الکافی در سال ۱۰۱۶ ق [موضوع: حدیث].^۹

الکافی در سال ۱۰۱۷ ق [موضوع: حدیث].^{۱۰}

۱. واثقی، التراث المکی، ص ۲۳۵.

۲. همان، ص ۳۱۶.

۳. همان، ص ۱۸۳.

۴. همان، ص ۲۲۰.

۵. همان، ص ۲۶.

۶. همان، ص ۲۲۴.

۷. همان، ص ۳۰۰.

۸. همان، ص ۳۵۳.

۹. همان، ص ۱۵۲.

۱۰. همان.

مسالك الافهام [موضوع: فقه].^۱

اجازة الحديث لبني زهرة الحلبيين [موضوع: اجازة حديث].^۲

محمدباقر بن فخرالدين احمد الموسوي استرآبادي (ت. قرن يازدهم)

وی در سال ۱۰۱۵ ق از شیخ محمد بن حسن بن شهید ثانی (۱۰۳۰ ق) اجازة دریافت کرده و در همان سال کتابت الاستبصار فی ما اختلف من الاخبار را به پایان می‌برد و در سال ۱۰۱۶ ق آن را با چندین نسخه خطی از همان کتاب در مکه مقابله می‌کند. ایشان قدر متیقن دو سال مجاور بیت‌الله بوده است.^۳ این اجازة نامه و استنساخ نشان می‌دهد وی یکی از فقیهان شیعه در مکه بوده که در اوایل قرن یازدهم می‌زیسته است.

ایشان را به‌عنوان امیر محمدباقر استرآبادی می‌شناسند که نزد شاه عباس (۱۰۳۸ - ۹۹۶ ق) جایگاه عظیمی داشته است. از آنجا که داماد شاه نیز بوده او را السید الداماد هم گفته‌اند. او نوه دختری محقق کرکی (۹۴۰ ق) و خواهرزاده عبدالعالی کرکی می‌باشد. ایشان در اواخر سلطنت شاه عباس در کهولت سن رحلت می‌نماید.^۴

الاستبصار فی ما اختلف من الاخبار [موضوع: حديث] در شعبان ۱۰۱۵ ق بر فراز کوه ابوقبیس از کتابت آن فراغت یافته است.^۵

ابراهيم بن عبدالله الخطيب المازندراني (ت. قرن يازدهم)

وی از اعلام قرن یازدهم است که تهذیب الاحکام و کافی را نزد محمدامین استرآبادی (۱۰۳۶ ق) خوانده است.^۶ او استاد محمد مؤمن استرآبادی (۱۰۸۷ ق) نیز بوده است.^۷

قرب الاسناد: [موضوع: حديث].^۸

۱. همان.

۲. همان.

۳. همان، ص ۱۲۱، ۱۹۲ و ۴۸۵.

۴. سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۰، ص ۱۲۵؛ امین، أعيان الشيعة، ج ۶، ص ۳۶۵؛ افندی، تعلیقة

أمل الأمل، ص ۲۴۹.

۵. واثقی، التراث المکی، ص ۱۹۲.

۶. حسینی اشکوری، تراجم الرجال، ج ۱، ص ۲۴.

۷. سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۱، ص ۳۴۳.

۸. واثقی، التراث المکی، ص ۲۹۰.

حامد بن محمد استرآبادی (ت. قرن یازدهم)

حامد بن محمد الجرجانی الاسترآبادی حداقل پنج سال در مکه سکونت داشته است.^۱
ترتیب مشیخة من لا يحضره الفقيه [موضوع: رجال]: وی این کتاب را در زمان حیات مؤلف
(میرزا استرآبادی (۱۰۲۸ ق) تحریر کرده است.^۲
اصول و فروع کافی [موضوع: حدیث]: ایشان در فاصله سال‌های ۱۰۳۰ - ۱۰۲۵ مشغول به
تحریر این کتاب بوده است.^۳

شمس‌الدین حسین بن محمد شیرازی (ت. اواخر قرن ۱۱ یا اوایل قرن ۱۲)

ارشاد الطالبین الی نهج المسترشدين [موضوع: کلام]: در سال ۱۰۶۳ ق کتابت شده است.^۴

محمد بن علی بن حیدر عاملی، امام المحققین (ت ۱۱۳۹)

الجمهرة فی اللغة: [موضوع: لغت].^۵

مدارک الاحکام [موضوع: فقه]: در سال ۱۱۲۴ ق استنساخ این کتاب پایان یافته است.^۶

ایشان کتاب قاموس المحيط [موضوع: لغت]: را با حواشی خویش در مکه استنساخ نموده است.^۷

محمد علی بن عبدالله حسینی طبری (ت. قرن ۱۱)

وی امام مقام ابراهیم علیه السلام در قرن یازدهم بوده است.^۸ این مطلب از نسخه‌ای از محاسن برقی که
به خط ایشان است فهمیده می‌شود. او در آخر این نسخه آورده که در جمادی‌الاول ۱۰۴۴ از
کتابت آن فراغت پیدا کرده است.^۹

۱. همان، ص ۲۱۳، ۲۹۳ و ۲۹۵.

۲. همان، ص ۲۱۳.

۳. همان، ص ۲۹۵ - ۲۹۳.

۴. همان، ص ۱۸۹.

۵. همان، ص ۲۳۸.

۶. همان، ص ۳۱۸.

۷. همان، ص ۲۸۸.

۸. امین، أعيان الشيعة، ج ۸، ص ۷۱.

۹. همان.

اعیان الشیعة نام ایشان را عبدالله بن محمدعلی حسینی طبری دانسته اما با مراجعه به نسخه *التوحید* همان محمدعلی بن عبدالله صحیح است.^۱ *نزّهة الجلیس* که معاصر با او بوده از وی این گونه یاد می‌کند: الامام العالم الشهير، الزاهد الناسک الکبیر من هو من کل عیب بری، امام المقام الابراهیمی، مولانا السید محمد بن الامام السید علی الطبري. از تعبیر *نزّهة الجلیس* معلوم می‌شود برادر ایشان (الامام السید عبدالوهاب الطبری) نیز از اندیشمندان مکی بوده است.^۲

ایشان کتاب *التوحید* صدوق [موضوع: کلام] را در سال ۱۰۴۰ ق کتابت کرده است.^۳

کتابت *المحاسن* [موضوع: حدیث] نیز در سال ۱۰۴۴ ق توسط ایشان پایان یافته است.^۴

رضی‌الدین بن محمد بن علی بن حیدر عاملی (ت ۱۱۶۸)

کتاب *التعلیقة علی النفحة العنبرية لابی الفضل الیمانی*: [موضوع: انساب] که با حواشی و تعلیقات

امام المحققین محمد بن علی عاملی (۱۱۳۹ ق) است توسط ایشان کتابت گردیده است.^۵

الانواء المبکرة فی شرح خطبة التذکرة [موضوع: کلام].^۶

تدریس، مقابله و تصحیح کتب

بعد از آگاهی از تألیف و استنساخ کتاب توسط عالمان بزرگی از امامیه که نزیل، مجاور یا مقیم مکه بوده‌اند می‌توان دریافت که ایشان در این شهر مجالس درس نیز داشته‌اند. چه اینکه در باب برخی از این بزرگان آمده است: کان رحلة تشد الیه الرحال فی طلب العلم این ماحل.^۷

وجود مجالس درس از چند مطلب حکایت می‌کند: اول حضور جویندگان علم که مؤید جمعیت قابل قبول محبین اهل بیت علیهم‌السلام و شیعیان در مکه است. دوم اینکه شرایط به‌گونه‌ای بوده که علاوه بر برخی اهالی مکه، بعضی از علاقه‌مندان به علوم اهل بیت علیهم‌السلام نیز با سفر به مکه در

۱. واثقی، التراث المکی، ص ۲۲۶.
۲. موسوی المکی، *نزّهة الجلیس و منیة الأديب الأنیس*، ج ۲، ص ۳۶۳.
۳. واثقی، التراث المکی، ص ۲۲۶.
۴. همان، ص ۳۱۳؛ امین، *أعیان الشیعة*، ج ۸، ص ۷۱.
۵. واثقی، التراث المکی، ص ۲۱۳.
۶. همان، ص ۳۷۳.
۷. صدر، *تکملة أمل الآمل*، ص ۳۶۱؛ امین، *أعیان الشیعة*، ج ۷، ص ۲۹.

این مجالس شرکت داشته‌اند. نکته مهم دیگر اینکه در منابع مطلبی دال بر برگزاری مخفیانه این جلسات علمی مشاهده نشده است.

مقابله، تصحیح و قرائت کتاب نزد استاد، از اموری است که در گذشته مورد توجه و عنایت بزرگان و اندیشمندان بوده است. از آنجا که این مجالس علاوه بر نشان دادن حضور اندیشمندان شیعه در مکه، نوعی محفل علمی و کلاس درس به حساب می‌آید لذا در همین بخش به آنها نیز اشاره‌ای خواهد شد.

بررسی کتاب‌هایی که در مکه قرائت، تصحیح و مقابله شده‌اند، نشان از حضور قابل توجه میراث فقهی، حدیثی و کلامی شیعه در این شهر است.

در این مقاله تنها به مقابله، تصحیح و قرائتی اشاره می‌شود که حداقل یک طرف آن از عالمان امامی مکی باشد.

این نکته حایز اهمیت است که در کتاب‌های تراجم و رجال وقتی از اساتید و شاگردان این عالمان یاد می‌کنند، تنها در موارد کمی به محل و زمان تدریس یا تدرّس اشاره شده است. از این رو پژوهشگر انبوهی از مجالس علمی مکی را نمی‌یابد و حال آنکه قراین بر کثرت این‌گونه جلسات دلالت دارد. با عنایت به این مطلب و از آنجا که اطلاعات این مقاله در حد جستجو و تتبع ما ارائه می‌شود لذا این مقاله تنها شامل گوشه‌ای از انبوه مجالس تدریس، تصحیحات و مقابله‌ها در مکه توسط اندیشمندان مکی خواهد بود.

در ادامه به گونه‌شناسی موضوعی، گونه‌شناسی ملیت اساتید و گونه‌شناسی زمانی این مجالس خواهیم پرداخت:

گونه‌شناسی موضوعی مجالس تدریس و کتاب‌های قرائت شده

پس از آنکه دانستیم اندیشمندان شیعی در مکه جلسات علمی داشته‌اند اکنون به گونه‌شناسی موضوعی آنها می‌پردازیم. این مجالس را می‌توان به ترتیب در حوزه‌های حدیث (۳۹ مورد)، فقه و اصول (۴ مورد)، تفسیر (۲ مورد)، رجال (۱ مورد)، و تاریخ (۱ مورد) دسته‌بندی کرد. البته در پانزده مورد هم به موضوع تدریس یا مقابله اشاره‌ای نشده است.

در حوزه حدیثی *تهذیب الاحکام* (۱۵ مورد)، *اصول و فروع کافی* (۱۱ مورد)، *استبصار* (۷ مورد)، *من لا یحضره الفقیه* (۴ مورد) و *منتقى الجمان* (۲ مورد) قابل ذکر هستند. این یعنی کتب اربعه بیشترین سهم (۳۷ مورد) را به خود اختصاص داده‌اند.

در حوزه فقهی می‌توان از *سرائر*، *مختلف* و *فوائد المدنیه* نام برد. در تفسیر نیز آیات الاحکام و *انوار التنزیل* قابل ذکر هستند.

با در نظر گرفتن گونه‌شناسی مکتوبات مکی که پیش از این ذکر شد می‌توان این گونه نتیجه گرفت که فضای علمی غالب در مکه، حدیثی بوده است و فقه رتبه دوم را دارا می‌باشد.

گونه‌شناسی ملیت اساتید

در ادامه چهارده نفر را که در منابع به‌عنوان اساتیدی که نزد آنها قرائت شده، یا مجلس درس داشته‌اند، ذکر خواهیم کرد. پنج نفر از ایشان لبنانی، هفت نفر ایرانی و دو نفر دیگر نیز عراقی یا مدنی می‌باشند.

بیست و هفت تدریس، مقابله و قرائت برای اساتید ایرانی و دوازده مورد هم برای اساتید لبنانی یافته شده است. دو تدریس یا مقابله هم برای عراقی‌ها و مدنی‌ها بیان شده است. البته اساتید سه مقابله نیز مجهول‌اند. در مجموع بیشترین تدریس، مقابله و قرائت (۱۳ مورد) برای میرزای استرآبادی نقل شده است.

گونه‌شناسی زمانی تدریس یا مقابله

از مجموع ۴۹ محفل علمی که بیان خواهد شد بیشترین فعالیت (۴۵ مورد) در قرن یازدهم بوده است.

جدول برخی تدریس‌ها و مقابلاتی که در مکه صورت پذیرفته بدین شرح است:

ردیف	استاد	شاگرد یا قرائت کننده	موضوع تدریس یا قرائت	سال
۱	ربیع النباطی (ت. ۱۰۰۲) ^۱	جماعة کثیرون	—	—
۲	محمد بن احمد خاتون عاملی (ت. پس از ۱۰۰۹) ^۲	محمد بن شهاب جوذری	تهذیب الاحکام	۱۰۰۹
۳	نصیرالدین حسین بن ابراهیم (۱۰۲۳) ^۳	محمد بن حسن، صاحب معالم	اصول	

۱. همان، ج ۶، ص ۴۵۹.

۲. واثقی، التراث المکی، ص ۹۴.

۳. سبحانی، موسوعه طبقات الفقهاء، ج ۱۱، ص ۲۵۸.

ردیف	استاد	شاگرد یا قرائت کننده	موضوع تدریس یا قرائت	سال
۴	میرزای استرآبادی (ت ۱۰۲۸)	سید محمدباقر تبریزی ^۱	تهذیب الاحکام	۱۰۰۶ ق.
۵		محمدعلی بن میر ولی حسینی ^۲	جانبا من کتب الحديث و الرجال	۱۰۱۵ ق.
۶		علی رضا بن آقاجانی ^۳	تهذیب الاحکام	۱۰۱۶ ق.
۷		حسین بن حسن مشغری ^۴	بخشی از کتاب کافی	۱۰۲۷ ق.
۸		سید شرف‌الدین علی حسنی شولستانی ^۵	آیات الاحکام	
۹		سید فضل الله دستغیب ^۶	الكافی	سه مرتبه این کتاب را مقابله و قرائت کرده است.
۱۰		شیخ حسن بن المشغری و شیخ محمد بن احمد تونی ^۷	کتب اربعه	
۱۱		محمد امین استرآبادی ^۸	اصول کافی و تهذیب الحديث	
۱۲		کمال‌الدین حسین عاملی ^۹	—	
۱۳		محمد بن حسن، صاحب معالم ^{۱۰}		
۱۴		صاحب علی بن علی استرآبادی ^{۱۱}		
۱۵		محمد سمان بن شیخ شاه شریف صفوی ^{۱۲}	تهذیب الاحکام	
۱۶		محمد بن احمد تونی ^{۱۳}	کتب اربعه و حدیث	

۱. واثقی، التراث المکی، ص ۴۸۵.

۲. همان، ص ۱۵۱.

۳. همان، ص ۱۴۵.

۴. همان، ص ۴۷۵.

۵. همان، ص ۴۷۹.

۶. همان، ص ۴۸۲.

۷. همان، ص ۴۷۳.

۸. همان، ص ۱۴۷.

۹. سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۱، ص ۲۸۲.

۱۰. همان، ص ۲۵۸.

۱۱. همان، ص ۲۸۲.

۱۲. واثقی، التراث المکی، ص ۴۸۶.

۱۳. همان، ص ۱۵۲.

ردیف	استاد	شاگرد یا قرائت کننده	موضوع تدریس یا قرائت	سال	
۱۷	محمد بن حسن، صاحب معالم (ت ۱۰۳۰)	سید بدرالدین بن احمد بن ادریس حسینی ^۱	منتقى الجمان فى احاديث الصحاح و الحسان		
۱۸		شیخ صقر بن عباس ^۲	بخشی از تهذیب الاحکام	۱۰۱۷	
۱۹		سید حسین بن حیدر حسینی کرکی ^۳	تهذیب الاحکام	۱۰۲۹.ق.	
۲۰	محمد امین استرآبادی (ت ۱۰۳۶)	ابراهیم بن عبدالله مازندرانی ^۴	تهذیب الاحکام و کافی	۱۰۳۵.ق.	
۲۱		سید امیر عبدالهادی تستری ^۵	فروع کافی	۱۰۲۹.ق.	
۲۲		عبدالغفور طالقانی ^۶	الاستبصار	۱۰۲۹.ق.	
۲۳		زین الدین بن محمد بن حسن، صاحب معالم ^۷	_____	۱۰۳۰.ق.	
۲۴		حیدر بن محمود لنکری ^۸	الفوائد المدنیة	۱۰۳۱.ق.	
۲۵		میرزا زین العابدین کاشانی ^۹	فقه و حدیث		
۲۶		عیسی الدزماری ^{۱۰}	اصول کافی	۱۰۳۲.ق.	
۲۷		محمد بن حسن، صاحب معالم ^{۱۱}			
۲۸		میرزا زین العابدین کاشانی (۱۰۴۰)	عبدالرزاق مازندرانی ^{۱۲}		
۲۹			محمد مؤمن استرآبادی ^{۱۳}		

۱. همان، ص ۴۷۲.
۲. همان، ص ۱۲۸.
۳. همان، ص ۱۲۵.
۴. همان، ص ۲۴.
۵. همان، ص ۹۹.
۶. همان، ص ۴۷۸.
۷. سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۱، ص ۱۱۴.
۸. وائقی، التراث المکی، ص ۱۰۱.
۹. حسینی، فهرس التراث، ج ۱، ص ۸۴۶.
۱۰. وائقی، التراث المکی، ص ۱۰۲.
۱۱. سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۱، ص ۲۵۸.
۱۲. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۰۷، ص ۱۴؛ کاشانی، مفرحة الأنام فی تأسيس بیت الله الحرام، ص ۶.
۱۳. همان؛ سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۱، ص ۳۴۳.

ردیف	استاد	شاگرد یا قرائت کننده	موضوع تدریس یا قرائت	سال
۳۰	ابراهیم بن عبدالله مازندرانی ^۱			
۳۱	صاحب علی بن علی استرآبادی ^۲			
۳۲	_____	حامد استرآبادی ^۳	الکافی	۱۰۲۵ تا ۱۰۳۰
۳۳	_____	شمس‌الدین حسین شیرازی ^۴	السرائر، کتب اربعه و برخی کتب فقهی	
۳۴	_____	حسین بن محمد علی نیشابوری ^۵	المختلف	۱۰۷۴ ق.
			الاستبصار	۱۰۶۸ ق.
۳۵	حسین نیشابوری (پس از ۱۰۵۶ ق) ^۶	نوروز علی تبریزی ^۷	کافی، بخشی از تهذیب و استبصار و ...	حدود ۱۰۵۶
۳۶		محمد امین یزدی ^۸	استبصار	حدود ۱۰۶۷
۳۷		_____	تهذیب الاحکام	۱۰۵۹
۳۸	سید نورالدین علی بن علی موسوی (۱۰۶۸) ^۹	صالح بن عبدالکریم بحرانی ^{۱۰}	من لا يحضره الفقيه	۱۰۵۵ ق.
۳۹		محمد بن علی حرفوشی ^{۱۱}	برخی کتب فقهی و حدیثی	۱۰۲۷
۴۰		حسین بن عبدالسید جزایری ^{۱۲}	الانوار البهیة	۱۰۶۷
۴۱		_____	منتقى الجمان	۱۰۶۷

۱. همان.

۲. همان.

۳. وائقی، التراث المکی، ص ۴۷۳.

۴. همان، ص ۴۷۶.

۵. همان، ص ۴۷۷.

۶. همان، ص ۴۶.

۷. همان، ص ۴۲.

۸. همان، ص ۴۵.

۹. همان، ص ۸۰.

۱۰. همان، ص ۴۷۸.

۱۱. همان، ص ۷۵؛ امین، أعیان الشیعة، ج ۱۰، ص ۲۱.

۱۲. وائقی، التراث المکی، ص ۷۹.

ردیف	استاد	شاگرد یا قرائت کننده	موضوع تدریس یا قرائت	سال
۴۲		فرزندش سید جمال‌الدین ^۱	—	
۴۳		محمد مؤمن استرآبادی ^۲	—	
۴۴		محمد محسن بن محمد مؤمن استرآبادی ^۳		
۴۵		احمد بن حسین بن سلیمان عاملی ^۴	—	
۴۶	محمدباقر بن حسین نیشابوری (ت ۱۱۴۳)	حسین بن محمد بن عبدالنبی البارباری ^۵	بخشی از تهذیب الاحکام	حدود ۱۱۴۰ ق.
۴۷		عبدالله بن علی بلادی ^۶	—	
۴۸	محمد بن علی عاملی (ت ۱۱۳۹)	محمدتقی بن محمدحسین ^۷	انوار التنزیل	۱۱۱۳
		درمورد ایشان گفته‌اند: «مجتهد رحمة الی بابه تشد الرحال» و «کان رحمة الله تعالی بکة المشرفة کالبيت العتیق، یقضده الطلاب من کل فج عمیق» و برای وی در مکتوبات مکی بیش از ۲۲ کتاب ذکر کردیم. اما متأسفانه در منابع اشاره‌ای به مجالس درسی او نیافتیم.		
۴۹	سید بحر العلوم (ت ۱۲۱۲) ^۸		فقه مذاهب اربعه	۱۱۸۹-۹۰

آثار عملی و غیر مکتوب عالمان شیعه در مکه

تا کنون آثار قلمی و مکتوب علمای شیعه در مکه مورد بررسی قرار گرفته است. از این پس به ثمرات و آثار غیر قلمی حضور ایشان در مکه پرداخته می‌شود.

تجدید بنای کعبه

یکی از عالمان امامی مقیم مکه، میرزا زین‌العابدین کاشانی از فقها و محدثان جلیل‌القدر شیعه است.

۱. امین، أعیان الشیعة، ج ۴، ص ۲۱۷.
۲. سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۱، ص ۳۴۳.
۳. همان، ص ۱۹۸.
۴. امین، أعیان الشیعة، ج ۲، ص ۵۶۹.
۵. واثقی، التراث المکی، ص ۱۱۵.
۶. همان، ص ۱۱۸.
۷. همان، ص ۱۶۳.
۸. بروجردی، الفوائد الرجالية، ج ۱، ص ۳۵؛ خوانساری، روضات الجنات، ج ۷، ص ۲۱۰؛ تبریزی، بهجة لآمال فی شرح زیادة المقال، ج ۷، ص ۱۲۰.

همان طور که گذشت؛ وی از شاگردان محمدمبین استرآبادی (۱۰۳۶ ق) بوده که در سال ۱۰۴۰ ق در مکه به جرم شیعه بودن به شهادت می‌رسد.

به‌دنبال سیل سال ۱۰۳۹ ق مکه و تخریب بخشی از کعبه، وی توفیق می‌یابد با همکاری برخی از کارگران، خانه خدا را تعمیر و بازسازی نماید. هرچند در سال ۱۰۴۰ ق در همین شهر به جرم تشیع او را به شهادت می‌رسانند.^۱

جریان این سیل و اقدامات حکومت مکه و دربار عثمانی برای بازسازی کعبه در منابع دست اول بیان شده است، اما آنها از این فقیه امامی نامی نبرده‌اند.^۲ وی پس از این جریان کتابی با نام *مفرحة الأنام فی تأسیس بیت‌الله الحرام* به دو زبان فارسی و عربی تألیف و جزئیات تخریب و بازسازی کعبه را بیان کرده است.^۳

تأیید حدود مشاعر مقدسه

یکی از مسائل بسیار مهم در ارتباط با انجام مناسک حج، علم به حدود مشاعر مقدسه است و این علم بر مشخص بودن حدود مشاعر متوقف است. از قدیم حدود حرم و مشاعر را با علامت‌هایی مشخص کرده‌اند. اما آیا این علامت‌ها با آنچه از اهل بیت علیهم‌السلام پیرامون حدود حرم و مشاعر رسیده، تطابق دارد یا نه؟ آیت‌الله سید مهدی بحرالعلوم (۱۲۱۲ ق) فقیه بزرگ و شهیر شیعه در طول عمر پربرکت خویش دو مرتبه حج گذارده است. وی در مدت اقامتش در مکه در سال ۱۱۹۳ ق حدود مشاعر مقدسه را با آنچه از اهل بیت علیهم‌السلام رسیده تطبیق داده و تأیید می‌نماید.^۴ همان‌طور که در تألیفات مکی نیز ذکر شد وی در مکه کتابی را پیرامون تاریخ مکه و مسجدالحرام به رشته تحریر درآورده و در آن نسبتاً مفصل به موضوع حدود حرم و مشاعر پرداخته است.

اجازات مکی

یکی از اموری که همیشه مورد اهتمام روات بوده منتهی شدن مرویات ایشان به معصومین علیهم‌السلام

۱. امین، *أعیان الشیعة*، ج ۷، ص ۱۶۸.
۲. عصامی، *سمط النجوم العوالی*، ج ۴، ص ۴۳۴؛ *سنجاری، منافع الکریم*، ج ۴، ص ۱۱۰ - ۹۰.
۳. کاشانی، *مفرحة الأنام فی تأسیس بیت‌الله الحرام*، ص ۵۸ - ۳۵؛ امین، *أعیان الشیعة*، ج ۷، ص ۱۶۸.
۴. همان، ج ۱۰، ص ۱۵۸؛ بروجردی، *الفوائد الرجالية*، ج ۱، ص ۳۵؛ همو، *تحفة الکرام فی تاریخ مکه و بیت‌الله الحرام*، ص ۱۲.

است کما اینکه فقها نیز همیشه در تلاش بوده‌اند تا مراتب علمی خود را از حیث شاگردی و استادی ثبت نمایند. به عبارت دیگر، نوشته‌ای که در آن نشان می‌دهد «مجاز» از چه کسی اجازه اجتهاد گرفته «مجیز»، و سلسله شاگردی او به چه بزرگانی ختم می‌شود را «اجازه» گفته‌اند.^۱

در قدیم و در عصر اول از این مسئله به «مشیخه» تعبیر می‌شد. همان طور که در کتب رجال نیز آمده است اما بعدها از آن به «اجازه فقهی یا روایی» تعبیر شد.^۲ این اجازات در واقع در حکم آن چیزی است که امروزه در مراکز دانشگاهی به آن «مدرک تحصیلی» اطلاق می‌شود.^۳ اجازه‌های فقهی و روایی در حقیقت بالاترین مدرک علمی در حوزه علوم دینی به حساب می‌آید. این اجازه‌نامه‌ها طبقات فقها، اساتید و شاگردان ایشان، و نیز میزان علم و فضل و وثاقت مجیز و مجاز را نشان می‌دهد و از همه مهم تر اتصال سند کتب و روایات را به صاحبان آنها بیان می‌نماید. لذا از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است.^۴

مرحوم آغا بزرگ تهرانی که بیش از یک‌صد صفحه از جلد اول کتاب خود را به این موضوع اختصاص داده است بعد از تعریف «اجازه» چنین می‌فرماید:

این نوشته که به آن «اجازه» می‌گویند از حیث بسط و اختصار متفاوت است. برخی از آنها آنقدر بزرگ و مبسوط هستند که کتاب مستقل به حساب می‌آیند. ... برخی دیگر متوسط الحال هستند به گونه‌ای که تنها طرق و مشایخ را نقل کرده‌اند که از آنها به رساله‌الاجازه تعبیر می‌شود. دسته سوم از همه مختصرتر هستند به گونه‌ای که نه می‌توان آن را کتاب خواند و نه رساله! این سه نوع اجازه فوایدی دارد: ۱. ترجمه علما و راویان احادیث معصومین علیهم‌السلام ... ۲. آگاهی از برخی اوصاف و احوال ایشان از جمله شهادت مشایخ برای شاگردانشان و ... ۳. شناخت عصر و زمان و مکانی که احادیث را تحمل کرده‌اند و ...^۵

و اتقی در التراث المکی کمی بیش از یک‌صد اجازه را که به نوعی با مکه مرتبط است آورده که شصت و نه فقره از این اجازه‌ها توسط عالمان امامی مجاور یا ساکن مکه صادر شده است.^۶

۱. آغا بزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۱، ص ۱۳۱.

۲. همان، ص ۱۳۲.

۳. و اتقی، التراث المکی، ص ۱۹.

۴. آغا بزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۱، ص ۱۳۲.

۵. همان، ص ۱۳۱.

۶. و اتقی، التراث المکی، ص ۱۷۶ - ۱۹.

گونه‌شناسی اجازه‌دهندگان

این اجازه‌ها توسط لبنانی‌ها (۳۵ مورد) و ایرانی‌ها (۳۴ مورد) صادر شده است. در میان ایرانیان نیز استرآبادی‌ها بیشترین تعداد اجازه (۲۵ مورد) را به خود اختصاص داده‌اند. در میان اجازات مکی، بیشترین اجازه‌ها توسط سید نورالدین علی عاملی (۱۷ مورد) و پس از ایشان میرزای استرآبادی (۱۱ مورد) و کمترین آنها توسط حاج حسین نیشابوری مکی (یک مورد) صادر شده است.

گونه‌شناسی زمانی اجازه‌ها

تنها شش اجازه مربوط به قرن دوازدهم و باقی آنها (۶۳ مورد) در قرن یازدهم بوده که از حضور پرتعداد اندیشمندان امامی در مکه در این قرن حکایت دارد. ما این اجازه‌ها را به نقل از *التراث المکی گزارش می‌نماییم:*

ردیف	اجازه دهنده	تعداد اجازات
۱	سید نورالدین علی موسوی عاملی (ت ۱۰۶۸)	۱۷ فقره
۲	میرزای استرآبادی (ت ۱۰۲۸)	۱۱ فقره
۳	محمدامین استرآبادی (ت ۱۰۳۶)	۹ فقره
۴	محمد بن حسن بن شهید ثانی (ت ۱۰۳۰)	۸ فقره
۵	محمدباقر بن حسین نیشابوری (قرن یازدهم)	۵ فقره
۶	رضی‌الدین بن محمد بن علی بن حیدر عاملی (ت ۱۱۶۸)	۴ فقره
۷	محمد بن احمد خاتون عاملی (ت پس از ۱۰۰۹)	۴ فقره
۸	زین‌العابدین کاشانی (ت ۱۰۴۰)	۳ فقره
۹	میرزا محمد مؤمن استرآبادی (ت ۱۰۸۷)	۳ فقره
۱۰	محمد بن علی بن حیدر عاملی، امام‌المحققین (ت ۱۱۳۹)	۲ فقره
۱۱	حسین بن محمدعلی نیشابوری مکی (ت. بعد از ۱۰۵۶)	۱ فقره

نتیجه

در این مقاله آثار بیست و پنج نفر از اندیشمندان امامی مکه مورد بررسی قرار گرفت. در مجموع ۱۹۹ اثر را بیان شد که به ترتیب و براساس فراوانی عبارتند از: اجازه‌های فقهی یا روایی (۶۷ مورد)، تألیف کتاب (۵۳ مورد)، تدریس یا مقابله (۴۹ مورد)، استنساخ کتاب (۲۸ مورد)، سایر (۲ مورد).

کثرت اجازه‌های صادرشده در مکه و نیز تألیفات مکی، حاکی از قوت علمی اندیشمندی است که در این شهر زیسته‌اند.

در این میان بیشترین تعداد عالمان و بیشترین اثر علمی در قرن یازدهم (مجموعاً ۱۷۴ مورد) و پس از آن (۵۱ مورد) در قرن دوازدهم واقع شده است.

	عالم امامی	تألیف	استنساخ	اجازه	تدریس یا مقابله	سایر	جمع
قرن ۱۱	۲۲	۲۳	۲۱	۶۱	۴۵	۱	۱۷۳
قرن ۱۲	۳	۳۰	۷	۶	۴	۱	۵۱
جمع	۲۵	۵۳	۲۸	۶۷	۴۹	۲	۲۲۴

نکته دوم اینکه ایرانی‌ها و لبنانی‌ها به ترتیب بیشترین حضور را در مکه داشته‌اند. در کل بیشترین اثر نیز از ایرانیان می‌باشد. البته اگر آثار مکی را به نسبت تعداد عالم مکی بسنجیم، اندیشمندان لبنانی پرکارتر بوده‌اند.

ملیت	تعداد اندیشمند	مؤلف یا مستنسخ	تألیف و استنساخ	استاد	تدریس، مقابله، تصحیح	اجازه فقهی	جمع
ایرانی	۱۶	۱۲	۳۵	۷	۲۷	۳۴	۱۳۱ مورد
لبنانی	۶	۵	۳۹	۵	۱۲	۳۵	۱۰۲ مورد

سومین نکته اینکه اهتمام زیاد به حدیث نشان‌دهنده نوع فضای علمی غالب در مکه است و پس از آن فقه و کلام رتبه‌های بعدی را دارا می‌باشند. بنابراین می‌توان گفت مکه به اخباری‌گری گرایش بیشتری داشته تا به عقل‌گروی.

با توجه به جایگاه سوم علم کلام در مکتوبات مکی و اینکه تدریس یا مقابله‌ای پیرامون موضوعات کلامی یافت نشد، شاید بتوان گفت در مجموع شیعیان و اهل سنت رابطه‌ای برادرانه و مسالمت‌آمیز داشته‌اند. البته این نافی برخی اختلافات و کینه‌ورزی‌ها نیست.

مکتوبات	فقه و اصول	حدیث	کلام
۱۸	۱۶	۱۳	-
۴	۳۹	-	-
۲۲ مورد	۵۵ مورد	۱۳ مورد	-

در میان عالمان امامی مکی، بیشترین نشاط علمی از آن محمد امین استرآبادی و میرزای

استرآبادی است (هر کدام ۲۷ مورد) پس از این دو، سید نورالدین عاملی (۲۶ مورد)، محمد بن علی عاملی (۲۵ مورد) و رضی الدین عاملی (۱۴ مورد)، بیشترین آثار را به نام خود ثبت کرده‌اند. محمد بن حسن عاملی (۱۴ مورد) نیز در رتبه ششم قرار دارد. این شش نفر همان کسانی هستند که تراجم‌نگاران اهل سنت ایشان را جزو اعلام مکی قرن یازدهم نام برده‌اند.^۱

با توجه به موارد فوق می‌توان به این نتایج دست یافت:

۱. صدق ادعای ابن‌حجر هیتمی و سید محسن امین پیرامون فراوانی اندیشمندان امامی در

مکه در قرن یازدهم.^۲

۲. حضور علمی و پر نشاط اندیشمندان امامی در مکه.

۳. قوت علمی اندیشمندان امامی مکی به گونه‌ای بوده که برخی جهت کسب علم به مکه

مسافرت می‌کرده‌اند.

۴. بیش از یک‌صد تألیف، استنساخ، تدریس و مقابله کتاب‌های شیعی در مکه، از فراوانی

منابع شیعی در این شهر حکایت می‌کند.

۵. حضور چشمگیر شیعیان ایرانی و لبنانی در مکه.

۶. حضور مؤثر و قوت علمی برخی اندیشمندان تا جایی بوده که جزو اعلام مکی شمرده شده‌اند.

جدول زیر اسامی عالمانی که به نحوی اثری مکی از ایشان بیان شده است براساس فراوانی

آثار نشان می‌دهد.

ردیف	نام عالم	وفات	ملیت	تألیف	استنساخ	تدریس یا مقابله	اجازه	سایر	جمع
۱	محمد امین استرآبادی	۱۰۳۶	ایرانی	۸	۲	۸	۹	—	۲۷
۲	میرزای استرآبادی	۱۰۲۸	ایرانی	۳	—	۱۳	۱۱	—	۲۷
۳	سید نورالدین عاملی	۱۰۶۸	لبنانی	۱	—	۸	۱۷	—	۲۶
۴	محمد بن علی عاملی	۱۱۳۹	لبنانی	۱۹	۳	۱	۲	—	۲۵
۵	رضی‌الدین بن محمد عاملی	۱۱۶۸	لبنانی	۸	۲	—	۴	—	۱۴
۶	محمد بن حسن عاملی	۱۰۳۰	لبنانی	۱	۲	۳	۸	—	۱۴
۷	حسین شیرازی	قرن ۱۱	ایرانی	۲	۶	—	—	—	۸

۱. معلمی، *أعلام المکین*، ج ۱، ص ۲۰، ۳۳۷، ۳۸۱ و ۴۵۴ و ج ۲، ص ۶۵۱؛ محبی، *خلاصة الأثر*، ج ۴، ص ۴۶ و

و ج ۳، ص ۱۳۲؛ زرکلی، *الاعلام*، ج ۶، ص ۸۹.

۲. هیتمی، *الصواعق المحرقة*، ج ۱، ص ۵؛ امین، *أعیان الشیعة*، ج ۸، ص ۲۸۹.

۷	—	۴	۱	—	۲	لبنانی	۱۰۰۹	محمد بن احمد خاتون	۸
۷	۱	۳	۲	—	۱	ایرانی	۱۰۴۰	زین‌العابدین کاشانی	۹
۷	—	۵	۲	—	—	ایرانی	قرن ۱۱	محمدباقر نیشابوری	۱۰
۶	—	۱	۳	۲	—	ایرانی	قرن ۱۱	حسین نیشابوری	۱۱
۴	—	۳	—	—	۱	ایرانی	۱۰۸۷	محمد مؤمن استرآبادی	۱۲
۴	—	—	—	۴	—	ایرانی	قرن ۱۱	ناصرالدین محمد بن احمد تونی خراسانی	۱۳
۳	۱	—	۱	—	۱	عراقی	۱۲۱۲	سید بحر العلوم	۱۴
۲	—	—	—	—	۲	عراقی	۱۰۰۷	شیخ خضر موصلی	۱۵
۲	—	—	—	—	۲	ایرانی	۱۰۸۹	خلیل قزوینی	۱۶
۲	—	—	—	—	۲	—	قرن ۱۱	سید عبدالرحیم حسینی	۱۷
۲	—	—	۱	۱	—	ایرانی	قرن ۱۱	ابراهیم بن عبدالله مازندرانی	۱۸
۲	—	—	—	۲	—	ایرانی	قرن ۱۱	طبری	۱۹
۲	—	—	—	۲	—	ایرانی	قرن ۱۱	حامد استرآبادی	۲۰
۱	—	—	—	۱	—	ایرانی	قرن ۱۱	محمدباقر استرآبادی	۲۱
۱	—	—	—	۱	—	ایرانی	قرن ۱۱	محمد شیرازی	۲۲
۱	—	—	۱	—	—	لبنانی	۱۰۰۲	ربیع نباطی	۲۳
۱	—	—	۱	—	—	ایرانی	قرن ۱۱	صاحب علی استرآبادی	۲۴
۱	—	—	۱	—	—	ایرانی	۱۰۲۳	سید نصیرالدین حسین	۲۵

منابع و مأخذ

۱. ابتسام بنت محمد صالح بن عبدالرحمن، *مكة المكرمة من بداية الحكم العثماني الى نهاية القرن العاشر الهجري*، جامعة ام القرى، مكة، ۱۴۲۲ ق، [پایان‌نامه دکترای رشته تاریخ معاصر].
۲. ابن فهد، عمر بن محمد، *إتحاف الوری بأخبار ام القرى*، جامعة ام القرى، معهد البحوث العلمية و احیاء التراث الاسلامی، مكة المكرمة، ج ۳، ۱۴۰۳ ق.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، ۱۵ ج، بیروت، دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع - دار صادر، ج ۳، ۱۴۱۴ ق.
۴. ابوطالبی، عمار، *نقش و کارکرد شیعیان در مکه در دوره عثمانی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۸۸.

۵. استرآبادی، محمدامین و سید نورالدین موسوی عاملی، *الفوائد المدنیة - الشواهد المکیة*، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چ ۲، ۱۴۲۶ ق.
۶. آغابزرگ تهرانی، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، ۲۵ ج، تحقیق محمد محسن منزوی، قم و تهران، اسماعیلیان و کتابخانه اسلامی، ۱۴۰۸ ق.
۷. افشار ارومی، میرزا عبدالحسین خان، *سفرنامه مکه معظمه*، تصحیح رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۶.
۸. افندی اصفهانی، میرزا عبدالله، *تعلیقة أمل الآمل*، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۱۰ ق.
۹. امین، سید محسن، *أعیان الشیعة*، بیروت، دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ ق.
۱۰. بحرانی، شیخ یوسف، *الکشکول*، ۳ ج، بیروت، دار و مکتبة الهلال، ط الاول، ۱۹۹۸ م.
۱۱. بروجردی، سید مهدی بحر العلوم، *تحفة الكرام فی تاریخ مکه و بیت الله الحرام*، تهران، نشر مشعر، چ ۱، ۱۴۲۵ ق.
۱۲. _____، *الفوائد الرجالية*، ۴ ج، تهران، مکتبة الصادق، چ ۱، ۱۴۰۵ ق.
۱۳. تبریزی، علی علیاری، *بهجة الآمال فی شرح زیادة المقال*، تصحیح جعفر حائری، قم، بنیاد فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۸ ق.
۱۴. حبیب آبادی، محمد علی، *مکارم الآثار در احوال رجال دو قرن ۱۳ و ۱۴*، تحقیق سید محمد رضائی، نفایس مخطوطات اصفهان.
۱۵. حر عاملی، محمد بن حسن، *أمل الآمل*، بغداد، مکتبة الأندلس، ۱۳۸۵ ق.
۱۶. حسام السلطنة، سلطان مراد، *سفرنامه مکه*، تصحیح رسول جعفریان، قم، مشعر، ۱۳۷۴.
۱۷. حسینی اشکوری، احمد، *تراجم الرجال: مجموعه تراجم لاعلام اکثرهم مغمورون تنشر موادها التاريخية لأول مرة*، قم، دلیل ما، بی تا.
۱۸. حسینی جلالی، سید محمد حسین، *فهرس التراث*، قم، دلیل ما، ۱۴۲۲ ق.
۱۹. خوانساری، محمد باقر بن زین العابدین، *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات*، قم، مکتبة اسماعیلیان، بی تا.
۲۰. خویی، سید ابوالقاسم، *معجم رجال الحدیث*، قم، مرکز نشر آثار شیعه، ۱۴۱۰ ق.
۲۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *مفردات ألفاظ القرآن*، بیروت - دمشق، دار القلم - الدار الشامیة، چ ۱، ۱۴۱۲ ق.

- ٢٤ □ فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ٦، بهار ٩٤، ش ١٨
٢٢. الزركلي، خيرالدين، الاعلام قاموس تراجم لاشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربين والمستشرقين، بيروت، دار العلم للملايين، الطبعة الخامسة، ١٩٨٠ م.
٢٣. السباعي، احمد، تاريخ مکه، ترجمه رسول جعفریان، تهران، نشر مشعر، ١٣٨٥.
٢٤. سبحانی، جعفر، موسوعة طبقات الفقهاء، قم، مؤسسه امام صادق عليه السلام، ١٤١٨ ق.
٢٥. سنجاری، علی بن تاج‌الدین بن تقی‌الدین، منائح الكرم فی اخبار مكة والبيت و ولاية الحرم، ج ٦، تحقیق جمیل عبداللہ محمد المصری، ماجدة فیصل زکریا و ...، مكة المكرمة، جامعة ام القرى، ١٤١٩ ق.
٢٦. صدر، سید حسن، تکملة أمل الآمل، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ١٤٠٦ ق.
٢٧. طبری، علی بن عبدالقادر، الأراج المسکى فی التاریخ المکى و تراجم الملوک والخلفاء، مكة مکرمه، المكتبة التجارية، ج ١، ١٤١٦ ق.
٢٨. طریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرین، ج ٦، تهران، مرتضوی، ج ٣، ١٣٧٥.
٢٩. عاملی، سید حسن، تکملة أمل الآمل، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی عليه السلام، ج ١، ١٤٠٦ ق.
٣٠. عصامی، عبدالملک بن حسین، سمط النجوم العوالی فی انباء الاوائل و التسوالی، ج ٤، محقق علی محمد معوض و عادل احمد عبدالوجود، بیروت، دار الکتب العلمیه، ج ١، ١٤١٩ ق.
٣١. فرهاد میرزا، سفرنامه حرمین، تصحیح غلامرضا طباطبائی، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علمی، ١٣٦٦.
٣٢. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، ج ٢، قم، مؤسسه دار الهجرة، ج ٢، ١٤١٤ ق.
٣٣. کاشانی، زین‌العابدین، مفرحة الأنام فی تأسیس بیت‌الله الحرام، تحقیق عمار عبودی و رسول جعفریان، تهران، مشعر، ج ١، ١٤٢٨ ق.
٣٤. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ١١١ ج، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ج ٢، ١٤٠٣ ق.
٣٥. محبی، محمدامین بن فضل‌الله بن محب‌الله بن محمد، خلاصة الأثر فی أعیان القرن الحادی عشر، ج ٤، بیروت، دار صادر، بی تا.
٣٦. محدث نوری، میرزا حسین، خاتمة المستدرک، ج ٩، قم، مؤسسه آل‌البيت عليه السلام، ج ١، ١٤١٧ ق.

۳۷. مدنی، سید علی صدرالدین، *سلافة العصر فی محاسن اهل العصر*، تحقیق دکتر محمود خلف البادی، دمشق، دار کنان، ۱۴۳۰ ق / ۲۰۰۹ م.
۳۸. مرداد، ابوالخیر عبدالله، *المختصر من کتاب نشر النور والزهر فی تراجم افاضل مکه*، تحقیق محمدسعید العامودی، جده، عالم المعرفة، طبعة الثانية، ۱۴۰۶ ق.
۳۹. مصطفوی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، ۱۴ ج، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چ ۱، ۱۳۶۸.
۴۰. معلمی، عبدالله بن عبدالرحمن، *أعلام المکین (من القرن التاسع الی القرن الرابع العشر الهجری)*، مکه المکرمه و المدينة المنورة، مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامی فرع موسوعة، چ ۱، ۱۴۲۱ ق / ۲۰۰۰ م.
۴۱. موسوی المکی، سید عباس بن علی بن نورالدین الحسینی، *نزهة الجلیس و منیة الأديب الأنیس*، تحقیق محمد مهدی الخرسان، قم، مکتبة الحیدریة، چ ۱، ۱۴۱۷ ق.
۴۲. هیتمی، ابن حجر، *الصواعق المحرقة علی اهل الرفض والضلال والزندقة*، تحقیق عبدالرحمن بن عبدالله التركي، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۷ ق.
۴۳. وائقی، التراث المکی، قم، دانش حوزه، چ ۱، ۱۴۳۱ ق.

پښتونستان ښار
پښتونستان ښار
پښتونستان ښار